

PAPER DETAILS

TITLE: ESARETTEN KURTULUS: İTİLÂF DEVLETLERİNİN İSTANBUL'U TAHLİYESİ

AUTHORS: Bülent BAKAR

PAGES: 13-58

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/217265>

ESARETTEN KURTULUŞ: İTİLÂF DEVLETLERİNİN İSTANBUL’U TAHLİYESİ

Bülent BAKAR*

ÖZET

Mondros Mütarekesi’nden sonra İtilâf Devletleri donanmasının 13 Kasım 1918’de İstanbul’a gelmesiyle fiili işgal dönemi başlamış ve bu durum 16 Mart 1920’de resmi bir mahiyet kazanmıştır. İstanbul’un resmen işgali, TBMM’nin açılması sonucunu getirmiş ve Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Anadolu hareketinin Millî Mücadele’de başarıya ulaşmasından sonra TBMM Hükümeti ve İtilâf Devletleri arasında Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır (11 Ekim 1922). Mudanya Mütarekesi hükümleri, İtilâf Devletleri’ne barış antlaşması imzalanıncaya kadar İstanbul ve Boğazlar bölgesinde kalma hakkı tanımıştı. 20 Kasım 1922’de başlayan Lozan barış görüşmelerinde İstanbul’un tahliyesi meselesi de İtilâf Devletleri heyetleriyle Türk heyeti arasındaki müzakere sürecinde önemli yer tutmuş ve en son halledilen konulardan biri olmuştur. Sonuçta, 24 Temmuz 1923’de Lozan Barış Antlaşması imzalanmış ve TBMM’nin antlaşmayı tasdik etmesinden sonra İstanbul’daki işgal kuvvetleri protokol gereği 6 hafta içinde tahliyeyi tamamlayarak 2 Ekim 1923’te şehirden ayrılmışlardır. Böylece, 5 yıl süren esaret sona ererken 6 Ekim 1923’te Türk ordusu İstanbul’a girmiştir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Tahliye, İşgal Kuvvetleri, Lozan Antlaşması, İstanbul Kumandanlığı, Selâhattin Âdil Paşa.

Liberation from Captivity: Evacuation of Istanbul by the Allies

ABSTRACT

After the Mudros Armistice fleet of the Allies came to İstanbul (1918, November 13th). After a while this situation turned into an official occupation (1920, March 16th). These events caused to the opening of TBMM (Turkish National Assembly). With the leadership of Mustafa Kemal Pasha Anatolian Movement gained a victory against the Allies. Therefore a new armistice named Mudanya signed between the government of TBMM and the Allies (1922, October 11th). According to the armistice, forces of the Allies could stay in İstanbul and the region of the Straits up to a peace treaty. In Lausanne the problem of the evacuation of İstanbul formed an important discussion process. Finally both sides reunited to a result (1923, July 24th). After approving of the treaty of Lausanne by TBMM the Allies realized the evacuation of İstanbul (1923, October 2nd). In this way the captivity which spread for 5 years came to an end. Turkish Army entered to İstanbul (1923, October 6th).

Key Words: İstanbul, Evacuation, Allies, Treaty of Lausanne, Commandership of İstanbul, Selâhattin Âdil Pasha.

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti dört yıllık bir savaşın ardından 30 Ekim¹ 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamış ve böylece Osmanlı Devleti için Birinci Dünya Savaşı sona ermişti. Mondros Mütarekesi'nin 1. maddesi İtilâf Devletleri'nin boğazları işgal etmesine olanak tanırken², yine mütarekenin 7. maddesi İtilâf Devletleri'ne güvenliklerini tehdit eden yerleri işgal hakkı vermektedir ve aynı şekilde 24. maddeye göre, vilâyet-i sitte'de³ meydana gelebilecek bir karışıklık işgalle sonuçlanabilecekti. Gelişmeleri tamamen İtilâf Devletleri'nin keyfiyetine bırakan Mondros Mütarekesi'nde başkent İstanbul'un işgal edilebileceğini gösteren bir ifade göze çarpmamaktaydı. Bununla beraber, İtilâf Devletleri İstanbul'un fiilî işgali için adım atmakta gecikmediler. İstanbul'a ilk ayak basan yabancı askerler 8 Kasım 1918'de Galata rıhtımına yanaşan Adrian gemisinden çıkan iki Fransız subayıydı. 13 Kasım 1918'de⁴ de yaklaşık 60 parçadan oluşan İtilâf donanması İstanbul boğazında demirledi ve İstanbul'u artık fiilen işgal etmiş olan İtilâf donanmasındaki savaş gemisi sayısı 15 Kasım itibarıyla 167 oldu. Kara ve denizden İstanbul'a giren işgal kuvvetleri ağırlıklı olarak İngiliz askerlerinden oluşurken, karadan asker sevkıyatı Trakya üzerinden trenle yapılmıyordu. İşgal kuvvetleri ilk anda çoğu Beyoğlu bölgesinde olmak üzere kışla, yabancı okul, hastahane gibi kurumlara, bazı otel ve özel binalara yerleştiler (Temel, 1998: 3-4). 13 Kasım 1918'de İstanbul'a ilk giren İtilâf Devletleri kuvvetlerinde 2.616 İngiliz, 540 Fransız ve 470 İtalyan askeri varken, (Temel, 1998: 11-12) ilerleyen günlerde bu askerlerin sayısı sürekli artmış ve hatta bu kuvvetlere Yunan askerleri de katılmıştır. Harbiye Nâzırı Mersinli Cemal Paşa'nın 5 Kasım 1919 tarihli ve çok gizli kayıtlı bir yazısına

¹ Ay isimleri metnin daha rahat anlaşılması ve takip edilmesi amacıyla miladî aylardaki karşılığı esas alınarak kullanılmıştır. Dipnotlarda ise dönemin diline ve orijinal ifadeye sadık kalınarak Rumî ay adları gösterilmiştir.

² Madde 1: Çanakkale ve Karadeniz boğazlarının açılması ve Karadeniz'e geçişin sağlanması; Çanakkale ve Karadeniz boğazları kalelerinin Müttefiklerce işgal edilmesi. Bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları* c.1, Ankara 1989, s. 12.

³ Altı vilâyet demektir. Bu vilâyetler Van, Erzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbakir ve Ma'muretü'l-azîz'dir. Bkz. Hikmet Özdemir ve diğ., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2004, s. 2.

⁴ Mustafa Kemal Paşa, ilginç bir tesadüftür ki aynı tarihte yani 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelmişti. Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı lağv edildiği için Harbiye Nezâreti emrine verilen Mustafa Kemal Paşa, Adana'dan İstanbul'a ulaşım Haydarpaşa tren istasyonuna geldiğinde İtilâf donanmasını görmüş ve yaveri Cevat Abbas Bey'e "*Geldikleri gibi giderler*" demişti. Bkz. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara 1993, I, 25.

göre Beyoğlu bölgesinde 83 subay ve 712 askerden oluşan bir Yunan kuvveti bulunmaktaydı. Ayrıca, İngilizlerin 894 subayı ve 26.525 askeri; Fransızların 572 subay ve 18.497 askeri; İtalyanların 210 subayı ve 3.782 askeri vardı. Bu tarih itibarıyla, İstanbul'da İtilâf Devletleri kuvvetleri toplam 1.759 subay ve 49.516 askerden ibaretti (Türkmen, 2002: 338-339). İtilâf Devletleri kamuya ve özele ait bazı binaları işgal etmekle kalmamışlar, kısa süre içinde stratejik yerler, silâh ve teçhizat depolarıyla, cephanelikleri de kontrol altına almışlardı (Türkmen, 2002: 357-358).

Anadolu'da ise Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasıyla Millî Mücadele süreci başlamıştı. Amasya genelgesi ve ardından Erzurum ve Sivas kongreleriyle Anadolu hareketi organize olurken, iç politikada elde edilen ilk sonuç İtilâf Devletleri'nin uyum içinde çalıştıkları ve memnun oldukları Damat Ferit Paşa hükümetinin düşürülmesiydi. 1919 sonbaharında Ali Rıza Paşa hükümetinin kurulması ve Mustafa Kemal Paşa'yla temaslara başlaması İtilâf Devletleri'ni oldukça rahatsız etmişti. İtilâf Devletleri, 21 Ocak 1920'de Ali Rıza Paşa Hükümeti'ne yaptıkları baskı neticesinde Kuvayı Milliye'ye yardım ettikleri gerekçesiyle Harbiye Nâzırı Cemal Paşa ve Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisi Cevat Paşa'nın istifa etmesini sağlamışlardı (Sarıhan, 1993: I, 336). Bir süre sonra açıkça İstanbul hükümeti de tehdit edilmeye başlandı. İngiliz Yüksek Komiseri De Robeck, Şubat 1920'de Hariciye Nâzırı Sefa Bey'i ziyaretinde Kuvayı Milliye ile İstanbul hükümetinin uyum içinde olduğunu düşündüklerini belirtmişti (Okur, 2003: 1149). İtilâf Devletleri'nin baskıları sonucunda 3 Mart 1920'de Ali Rıza Paşa Hükümeti istifa etti ve yerine 8 Mart'ta Salih Paşa Hükümeti kuruldu (Akşin, 1998: 368-383). İtilâf Devletleri istedikleri sonucu alabilmek için bir süredir İstanbul'u resmen işgal etmeyi düşünmekteydiler. Yapılan açıklamalarda bunu gizleme ihtiyacı da duymuyorlardı. Nitekim, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası memurlarından W.S. Edmonds'a göre, *"Türklerin akıllarını başlarına getirmek için tek çare İstanbul'un işgal edilmesiydi"* (Erdem, 2005: 679). Sonuçta, 16 Mart 1920 sabahı İstanbul işgal edildi. Aslında, İstanbul 13 Kasım 1918'den beri fiilen işgal altındaydı. Şimdiyse resmen işgal edilmişti ve bundaki amaç, işgali şiddetlendirmekti. Böylece barış şartlarının Türklere daha rahat kabul ettirilmesi, şehirdeki Kuvayı Milliyeciler ve diğer istenmeyen kişilerin tutuklanması, İstanbul üzerinde kolaylıkla malî ve hukukî denetim kurulması imkânı elde ediliyordu (Temel, 1998: 5). 1920 yılı Nisan ayında Damat Ferit Paşa tekrar Sadarete geldi Ardından ise aynı yılın Ekim ayında hükümeti Tefvîk Paşa kurdu ve son aylarını yaşayan Osmanlı Devleti'nin son Sadrazamı olarak tarihteki yerini aldı.

16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgal edilmesi Türklerde büyük üzüntü yaratırken ve hayat daha da zorlaşırken Türk olmayan unsurların bir bölümü gelişmelerden memnuniyet duymuştu. İstanbul'un işgali ardından ve 23

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

Nisan 1920'de Ankara'da TBMM'nin açılmasıyla Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Millî Mücadele'nin kaderini eline alan TBMM Hükümetinin çalışmaları kısa sürede sonuç vermişti. 1921 yılı başından itibaren TBMM Hükümeti ordusunun Yunan ordusuyla savaşları gerçekleşti (I ve II. İnönü savaşları, Kütahya-Eskişehir savaşları, Sakarya savaşı). Türk ordusunun yaklaşık bir yıl süren hazırlığından sonra 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz başarılı bir şekilde gelişti ve 9 Eylül 1922'de Türk ordusu İzmir'e girdi. Böylece Anadolu, Yunan ordusundan temizlenmiş olmaktadır.

MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN SONRA İSTANBUL'DAKİ GELİŞMELER

Türk ordusunun İzmir'e girmesinden sonra Çanakkale boğazına doğru devam eden harekâtı İtilâf Devletleri'ni tedirgin etmişti. İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Pellé, İzmir'e gelerek 19 Eylül 1922'de Mustafa Kemal Paşa'yla görüştü ve tarafsız bölgenin geçilmesinin İngilizlerce savaş nedeni sayılacağını belirtmişti. Mustafa Kemal Paşa ise verdiği cevapta, TBMM hükümetinin tarafsız bölge tanımadığını ve Mondros Mütarekesi'nin de İtilâf Devletleri tarafından bozulduğunu ifade etmişti (Belen, 1983: 520). Türk ordusunun Çanakkale ve İzmit bölgelerindeki harekâtı ciddi bir savaş ihtimali oluşturmaktaydı. İtilâf Devletleri 20-23 Eylül 1922 tarihleri arasında Paris'te yaptıkları görüşmelerde Trakya'nın tahliyesini dikkate alacaklarını belirten bir muhtırayla konferans toplanmasını kabul ettiler. Türk tarafı 29 Eylül'de verdiği cevapta, Edirne dâhil Doğu Trakya'nın tahliyesini ve Türk idaresine teslimini isteyerek, 3 Ekim'de Mudanya'da konferansın toplanacağını bildirdi. 3 Ekim 1922'de toplanan konferansta Türk tarafını İsmet Paşa, İngiltere'yi General Harington, Fransa'yı General Charpy, İtalya'yı General Mombelli, Yunanistan'ı ise General Mazarakis ve Albay Sarıyannis temsil edecekti. Bununla beraber, Yunan temsilciler doğrudan görüşmelere katılmadılar. Konferansta İtilâf Devletleri 23 Eylül tarihli notalarının aksine bir tavır içine girince sıkıntılar yaşandı. Fakat sonuçta, 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalandı (Akın, 2002: 220-223). 14 maddelik Mütarekeyle, Doğu Trakya geri alınıyordu. Antlaşmanın 11 ve 12. maddelerine göre de, barış antlaşması görüşmelerinin sonuna kadar boğazlar bölgesinde ve İstanbul'da işgal kuvvetleri kalabilecekti (Soysal, 1989: I, 63-66). Böylece, millî mücadelenin askerî safhası sona ermiş oldu.

İstanbul'daki Fransız İşgal Kuvvetleri Karargâhı, muhtemelen Türkiye ile barış görüşmelerinin kısa süre içinde başlayacağı ve sonuçlanacağı kanaatini taşımış olmalıdır ki, Mudanya Mütarekesi'nden sonra İstanbul'da tahliyeye dönük bazı hazırlıklara başlamıştı. 15 Ekim 1922'de gazetelere verilen bir ilânda Fransız işgal kuvvetlerine ait bazı malzemelerin ve eşyanın 19 Ekim

sabahı saat dokuzda Çırağan sarayı avlusunda müzayedeyle satılacağı bildiriyordu. Gerekirse malzemelerin satışına 20 Ekim’de de devam edilecekti.⁵

Mudanya Mütarekesi gereği Trakya topraklarının devir teslimi yapılırken Türkiye’yi İtilâf Devletleri nezdinde temsil edecek bir temsilciye ihtiyaç duyulmuştu. Refet Paşa, kendisine teklif edilen bu görevi kabul etti ve 19 Ekim sabahı maiyeti ve Jandarma Muhafız Bölüğü beraberinde olduğu halde Gülnihâl vapuruyla Mudanya’dan ayrılarak öğleden sonra İstanbul açıklarına geldi.⁶ İngiliz savaş gemileri tarafından durdurulan Gülnihâl vapuruna yapılan açıklama, İşgal Komutanlığı’nca Refet Paşa’nın izinli olduğu, fakat Jandarma Muhafız Bölüğü’nün izni olmadığı ve İstanbul’a çıkamayacakları şeklindeydi. Jandarmalar 19 Ekim gecesini vapurda geçirdiler. Refet Paşa’nın 19 Ekim’de Kabataş iskelesine çıkması İstanbul’da büyük heyecan yaratmıştı. Padişah adına karşılama merasiminde bulunan Yaver Ali Nuri Bey’in “*Zât-ı şâhâne adına hoş geldiniz*” demesi üzerine Refet Paşa “*Yüksek Halifelik makamına dindar duygularımı bildiriniz*” diyerek mukabelede bulundu. Aslında bu kısa cümleyle saltanatın akıbetiyle ilgili önemli ipuçları verilmişti. Refet Paşa, daha sonra ikameti için ayrılan köşke geçmiş ve burada kendisini Sadrazam Tevfik Paşa adına ziyaret eden Yavere “*Anadolu’nun İstanbul Hükümeti tanımadığı gibi, tabiatıyla bu hükümetin Sadrazamının da tanınmadığını*” belirtmiş, bununla beraber Tevfik Paşa’nın saygıdeğer bir kişi olduğu açıklamasını yapmıştı. Refet Paşa’nın temasları neticesinde Jandarma Muhafız Bölüğü ancak bir gün sonra karaya çıkarken, Refet Paşa, birkaç gün boyunca İstanbul’da resmî ziyaretlerde bulunmuştu (Kaya, 2008: 107-110).

İtilâf Devletleri’nin, hem İstanbul hem de Ankara hükümetlerini 13 Kasım 1922’de Lozan’da toplanması planlanan konferansa davet etmeleri ve akabinde Sadrazam Tevfik Paşa’nın Ankara Hükümeti’ne müracaatta bulunması çok önemli bir siyasî inkılâbın gerçekleşmesine yol açtı ve TBMM, 1 Kasım 1922’de saltanatı kaldırdı. Refet Paşa, Yıldız Sarayı’na giderek Padişah Vahdettin’e bu kararı bizzat tebliğ etti. Varlığı kabul edilmeyen İstanbul Hükümeti’ne 1 Kasım kararının tebliğ edilmesinin çelişki oluşturacağı düşünüldüğünden bu konuda herhangi bir teşebbüste bulunulmadı. Üst düzey memurlar Refet Paşa’ya müracaat ederek, ne şekilde hareket edeceklerini sorduklarında görevlerini sürdürmeleri istendi ve ardından İstanbul hükümetinden istifalar başladı. Gerekçe göstermeden görevinden ayrılan Adliye

⁵ Satılan eşyalar arasında muhtelif demir, civata, fiçı, kazma, kürek, tel vb bulunmaktaydı. Bkz. *Tevhid-i Efkar*, “İstanbul Fransız Kuvâ-yı işgalîyesinin ahâlîye müzayede ile satış ilânıdır”, 15 Teşrîn-i evvel 1922.

⁶ *Tevhid-i Efkar*, “Dün İstanbul ilk defa muzaffer ordumuzun kahraman mümessiline kavuştu”, 20 Teşrîn-i evvel 1922.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

ve Maarif Nâzırlarının yerine kimse atanamadı. Sadrazam Tevfik Paşa son çare olarak İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold'la görüştüğünde, Yüksek Komiserin cevabı, “*başka bir ülkenin içişlerine müdahalede bulunmayacakları*” şeklinde oldu (Kaya, 2008: 115-117). İngiltere, artık güç dengesinin nerede olduğunu görmüştü ve barış konferansını sıkıntıya sokacak bir adım atma niyetinde değildi.

4 Kasım 1918'de İstanbul Hükümeti istifa etti.⁷ Refet Paşa aynı gün yönetimi TBMM adına devralarak her iş için tek mercinin Ankara olduğunu bildirdi. İstanbul vilâyeti işleriyle meşgul daireler ve müesseseler hariç Nezâretlerin mülga olduğu açıklandı. İstanbul'daki daireler, kıtaât ve zabıta Refet Paşa'nın emrine girmiş ve Refet Paşa, fiilen İstanbul'un idaresine el koymuştu.⁸ Bir gün sonra gazetelerde TBMM Hükümeti ve Başkumandanlık namına Trakya'yı teslim memur Refet imzasıyla İstanbul'daki idarî işlerin nasıl yürütüleceğini izah eden 16 maddelik bir talimatname yayınlandı.⁹

Refet Paşa, İtilâf Devletleri temsilcileriyle yaptığı toplantıda İstanbul'un mülkî idaresinin Ankara'ya bağlandığını, bunun antlaşmalara aykırı bir durum olmadığını ifade ederek, temsilcileri ikna etti. Böylece, ortaya çıkan önemli bir kriz başarıyla yönetilmiş oldu. Refet Paşa'nın İstanbul'da bazı idarî düzenlemeler yapmaya başlamasına rağmen, henüz İstanbul'la ilgili bir görevi ve yetkisi yoktu. Refet Paşa'nın müracaatı üzerine Ankara'da bu mesele görüşüldü ve TBMM'nin İstanbul temsilcisi olan Hamit Bey'in Lozan'a gidecek olması dolayısıyla Refet Paşa'ya Trakya'yı Yunanlılardan teslim alma görevi yanında TBMM Hükümeti İstanbul Temsilciliği görevi de verildi. TBMM Hükümeti tarafından 5 Kasım 1922'de İtilâf Devletleri'ne verilen notada “*İtilâf Devletleri'nin İstanbul'u boşaltmaları ve ordularının Türk bayrağını selâmlayarak gitmeleri*” istendi. İstanbul İşgal Kuvvetleri Komutanları yaptıkları toplantı sonunda Türk Hükümetinin Mudanya Mütarekesi'nden vazgeçip geçmediği soruldu. Refet Paşa'nın cevabı, Mütarekeyi reddetmedikleri fakat İstanbul'un işgalini de istemedikleri şeklinde oldu. Yükselen tansiyon üzerine Refet Paşa daha sonra yaptığı açıklamada, “*Biz İstanbul'un işgal kuvvetlerince boşaltılması konusunda sadece istekte bulunduk. Tarafımızdan bunun zorla yapılacağına dair bir söz söylenmemiştir. Bunun dışındaki düşünceler yanlıştır*” diyerek heyecanın yatışmasını sağladı. Bundan

⁷ *Tevhid-i Efkâr*, “İstanbul Hükümeti dün isti'fâ etti ve (Bâb-ı âlî) de târihe karıştı”, 5 Teşrîn-i sâni 1922.

⁸ *Tevhid-i Efkâr*, “Refet Paşa, dün öğleden i'tibâren İstanbul'un idâresini deruhde etti”, 5 Teşrîn-i sâni 1922.

⁹ *Tevhid-i Efkâr*, “İstanbul'un idâresi hakkında Refet Paşa'ya verilen ta'lîmât-ı umûmiye”, 6 Teşrîn-i sâni 1922.

sonraki günlerde Refet Paşa, İstanbul halkının işgalden kaynaklanan sıkıntılarını azaltmak için İşgal Kuvvetleri Komutanlığı nezdinde temaslarda bulundu. Bu günlerde yaşanan başka önemli bir gelişme hayatını tehlikede gören Padişah Vahdettin'in 17 Kasım 1922'de Malaya adlı bir İngiliz zırhlısıyla İstanbul'dan gitmesiydi. Bunun üzerine TBMM tarafından 18 Kasım'da Veliâht Abdülmecid Efendi Halife seçildi. Refet Paşa, bir taraftan İstanbul idaresine el koymuşken, bir taraftan da Trakya'nın teslim alınması işleriyle meşgul oluyordu. 19 Kasım itibarıyla askerî birliklerin Tekirdağ üzerinden Trakya'ya geçmeleri tamamlandı (Kaya, 2008: 118-123).

Bu dönemde TBMM tarafından İstanbul'a bir atama yapıldı. İstanbul'daki işgal kuvvetleri komutanlarıyla temas ve işbirliği yapmak ve İstanbul'da kaldırılan Harbiye Nezâreti işlerini düzenlemek üzere İstanbul Kumandanlığı görevine atanan Selâhattin Âdil Paşa, 22 Kasım 1922'de İstanbul'a gelerek görevine başladı (Selâhattin Âdil, 1982: 410). Aynı günlerde bir önemli atama daha oldu ve Ankara Hükümetinin İstanbul Temsilciliği görevine atanan Dr. Adnan Bey, 16 Aralık 1922'de İstanbul'a geldi.¹⁰ Refet Paşa, Adnan Bey'in gelmesinden sonra 24 Aralık 1922'de Trakya'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı.¹¹

LOZAN BARIŞ GÖRÜŞMELERİNDE TAHLİYE MESELESİNİN GÜNDEME GELMESİ

İcra Vekilleri Heyeti, İsmet Paşa'nın Hariciye Vekili olmasından sonra, 31 Ekim 1922'de Lozan'a gidecek heyeti tespit etmiş ve İsmet Paşa'yı, Lozan'da Baştemsilci olarak görevlendirmişti. Lozan'a gidecek heyet 7 Kasım'da İstanbul'a geldi ve buradan hareket ederek 12 Kasım'da Lozan'a ulaştı. Henüz daha konferansın resmî açılışı gerçekleşmemişken İsmet Paşa, otelde karşılaştığı Fransız temsilci Poincaré ile görüşerek tahliyenin¹² ne zaman olacağını sormuş, Poincaré ise cevap olarak imza atıldığında ne İstanbul'da ne de boğazlar bölgesinde hiçbir yabancı askerin kalmayacağını ifade etmişti

¹⁰ Dr. Adnan Bey, eski Nafia Nezâreti binasında yerleşerek çalışmaya başladı (Bugünkü İstanbul Millî Eğitim Müdürlüğü binası)., Bkz. *Selâhattin Âdil Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1982, s. 412.

¹¹ *İkdam*, "Refet Paşa hazretleri dün gece Şarkî Trakya'ya hareket etti", 25 Kânûn-ı evvel 1922.

¹² Lozan'daki görüşmelerde Türk heyetinin tahliyeden kastettiği İtilâf Devletleri işgalinde bulunan İstanbul ve Çanakkale şehirleri ve boğazlar bölgesinin boşaltılmasıdır. Makale konusunda ise sadece İstanbul'un tahliyesi ele alınmıştır. Dolayısıyla İstanbul tahliyesine odaklanılmış ve araştırma buna göre yapılmıştır.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

(Şimşir, 1990: I, 110-111). 20 Kasım 1922'de Lozan'da barış konferansı başlarken (Sarıhan, 1993: IV, 788-845) kısa sürede Türk heyetiyle Müttefik devletler arasında birçok temel meselede ciddi görüş ayrılıkları olduğu ortaya çıkmıştı. Bazı konularda anlaşma sağlanmasına rağmen önemli meselelerde ilerleme kaydedilememişken, Ankara'dan İsmet Paşa'ya gönderilen bazı telgraflarda da İstanbul'da yaşanan sıkıntılardan bahsedilmişti. Nitekim, Başvekil Rauf Bey'in 7 Ocak 1923 tarihli telgrafında Maçka kışlasında ve İstanbul'daki depolarda bulunan silahların İngilizlerce götürüldüğü belirtiliyordu. 8 Ocak tarihli bir başka telgrafta ise İngilizlerin Haliç'te bulunan Türk motorlarındaki alet ve edevatları aldığı ifade ediliyordu (Şimşir, 1990: I, 349-351). Sonuçta, 31 Ocak 1923'te Lord Curzon'un sunduğu barış antlaşması tasarısı kabul edilemez hususları içerdiğinden (Şimşir, 1990: I, 450; İnönü, 2001: I, 51). Türk heyeti 4 Şubat 1923'te Lozan'ı terk etti.

İsmet Paşa'nın Ankara'ya dönmesinden sonra bir bekleme süreci başlarken, Batı başkentlerinde de İstanbul'un geleceğiyle ilgili bazı değerlendirmeler yapılmaktaydı. Mart ayında Londra'da Avam Kamarası'ndaki tartışmalarda İstanbul işgalinin İngiliz vergi mükelleflerine yük getirdiği ve şark meselesinin acilen halledilmesi gerektiği ifade edilmekteydi.¹³ Nihayet, İtilâf Devletleri de bir an önce barışa ulaşma ve ilişkileri normalleştirme ihtiyacı duyduklarından 28 Mart 1923 tarihli bir notayla sorunları görüşmek ve çözmek için Lozan'a davet çağrısında bulunmuşlar ve Türkiye bu çağrıya 7 Nisan'da cevap vermiş (Karacan, 1943: 228-229), görüşmelerin 23 Nisan'da başlamasını teklif etmişti.¹⁴ Görüşmelerin başlama tarihi olarak 23 Nisan'ın tespit edilmesi muhtemelen İtilâf Devletleri'ne yönelik sembolik bir mesaj taşımaktaydı. İsmet Paşa başkanlığındaki heyetin tekrar Lozan'a ulaşmasından sonra 23 Nisan 1923'te görüşmelerin ikinci safhası başlarken, bu süreçte İstanbul'un tahliyesi meselesi Türk heyetinin ilk andan itibaren üzerinde hassasiyetle ve ısrarla durdukları bir konu olmuştu. Görüşmeler başlar başlamaz Türk heyetinin derhal İstanbul'un tahliyesini talep etmelerine karşılık İngiliz Heyeti Başkanı Sir Horace Rumbold,¹⁵ tahliyenin imzadan ve Müttefik devletlerin

¹³ *İkdam*, "İstanbul işgali", 11 Mart 1923.

¹⁴ *İkdam*, "Lozan konferansının 23 Nisan'da ictimâını teklif ediyoruz", 8 Nisan 1923.

¹⁵ Lozan görüşmelerinin ilk safhasında İngiliz heyeti başkanı olarak Lord Curzon görev yapmıştı. 23 Nisan'da başlayan görüşmelerde Lord Curzon'un yerine Horace Rumbold atandı. Aynı şekilde Fransa'da Bompard'ın yerine İstanbul Fevkalâde Komiseri General Pellé'yi, İtalya ise Marki Garoni'nin yerine Montagna'yı görevlendirdi., Bkz. Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul 1943, s. 233.

parlamentolarının tasdikinden geçmeden mümkün olamayacağını açıklamış¹⁶, İsmet Paşa ise İstanbul'un tahliyesi hakkında ısrarcı olmuştu. Nitekim birkaç gün sonra yaptığı değerlendirmede, barış antlaşması imzalandıktan hemen sonra tahliyenin gerçekleşmesi gerektiğini, Müttefik devletlerin parlamentolarının tasdikini bekleyemeyeceklerini, tahliye olmadan yapılacak barışın kıymeti olamayacağını ve Türk hükümetince şayan-ı kabul görülmeyeceğini ifade etmişti.¹⁷ Türk Heyeti tahliye meselesini hayati bir konu olarak görüp, bu hususta başarı sağlamak için çaba göstermekte ve barış antlaşmasının İtilâf Devletleri parlamentolarının tasdikinden önce tahliyenin gerçekleşmesindeki ısrarını sürdürmekteydi.¹⁸ Fakat, İngiltere Dışişleri Bakanlığı bu konunun erken vakitte görüşülmesini ve çözülmesini istemiyordu. Çünkü, görüşmeler devam ederken Türk topraklarının tahliyesi meselesini ellerindeki “*tek güçlü koz*” olarak görmekteydiler. Bu yüzden, İsmet Paşa ısrarla bu konuyu gündeme getirdiğinde ve Müttefiklerin tahliyeyle ilgili bir deklarasyon yayınlamalarını istediğinde, İngiliz Heyeti Başkanı Horace Rumbold meseleyi savsaklamaya ve ertelemeye çalışmıştı. Rumbold'a göre, görüşmeler başarıyla sonuçlanırsa müttefikler tahliyeyi hemen gerçekleştirecekti (Sonyel, 2006: 196-197). Yani açıkçası, İstanbul ve Çanakkale şehirleri görüşmeler boyunca bir rehine muamelesine maruz kalacaklardı. Nitekim, Mayıs ayı başlarındaki görüşmeler esnasında İngilizler tahliye meselesinin ertelenmesini sağladılar (Temiz, 2007: 164). Lozan'daki görüşmeleri yerinde takip eden gazeteci Velid Ebuzziya, 23 Mayıs 1923 tarihli yazısında Avrupa ve bilhassa İngiltere'nin Türkiye ile iyi geçinip geçinmeyeceğinin göstergesinin İstanbul'un tahliyesi konusunda göstereceği hüsn-i niyetle ispat edileceğini belirtmişti. Ebuzziya'ya göre, İstanbul tahliye edilmedikçe Lozan'da bir antlaşma değil, on antlaşma yapılsa ve altına yüz imza atılsa hiçbir anlamı yoktu (Temiz, 2007: 260-261). Lozan'dan gelen başka haberler de tahliye meselesinin ne zaman gerçekleşeceğinin bilinmediğini ve tahliye zamanı hususunun şu andaki en çetin mesele olduğunu bildiriyorlardı.¹⁹ Mayıs ayı sonunda İsmet Paşa tahliye meselesini tekrar masaya getirirken²⁰, Haziran ayı başında basın, Türk heyetinin

¹⁶ *İleri*, “İstanbul tahliyesi tasdikten sonra mı?”, 26 Nisan 1923; *İkdam*, “Trakya hudûdu, İstanbul ve boğazlar”, 26 Nisan 1923.

¹⁷ *İkdam*, “Yeni müzâkerâtta mühim münâkaşalara bir nazar”, 29 Nisan 1923; *Tanin*, “İstanbul'un tahliyesi”, 29 Nisan 1923.

¹⁸ *İleri*, İstanbul'un tahliyesi”, 2 Mayıs 1923.

¹⁹ *İkdam*, “En çetin mes'ele İstanbul'un tahliyesi zamanı”, 24 Mayıs 1923.

²⁰ *Vakit*, “İstanbul'un tahliyesi bugün konuşulacak”, 31 Mayıs 1923; *İkdam*, “İstanbul'un tahliyesi bugün münâkaşa masasına geliyor”, 31 Mayıs 1923.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

tahliye konusunda istediğini elde etmek üzere olduğunu yazmıştı. Buna göre, antlaşma TBMM'de tasdik edilince tahliye işlemi başlayacaktı.²¹

Lozan'daki Türk heyeti İstanbul tahliyesi için netice elde etmeye çalışırken, Bir taraftan da İsmet Paşa, İstanbul Kumandanı Selâhaddin Âdil Paşa'ya gönderdiği 5 Haziran 1923 tarihli telgrafta tahliye maddelerinin tespitinde kumandanlıkça dikkate alınması gereken hususların acele bildirilmesini istemekteydi (Şimşir, 1990: II, 399). İstanbul Kumandanı olan Selâhaddin Âdil Paşa da, İsmet Paşa'ya gönderdiği 6 Haziran 1923 tarihli şifre telgrafta tahliyeyle ilgili görüşlerini şöyle ifade ediyordu;²²

- 1- *Evvelâ İstanbul'daki askerî kuvvetlerin tahliyesi, ardından depo ve müesseseler için muvakkat komisyonlar marifetiyle tahliyenin ikmâli*
- 2- *Muhtelit bir tahliye ve teslim komisyonu teşkiliyle bu komisyonlar mesaisinin ve tahliye teferruatının İstanbul Kumandanlığıyla İtilâf Devletleri Generalleri arasında kararlaştırılması için salâhiyyet itâsı*
- 3- *Antlaşmanın Lozan'da imzalanmasıyla beraber işgalleri altında bulunan her türlü harp malzemesi ve eşyanın hiçbir tarafa sevk, nakil ve yeni bir muameleye teşebbüs edilmemesi*
- 4- *Mondros Mütarekesi'ne müsteniden emâneten taht-ı muhafazaya aldıkları silahlar, harp malzemeleri, savaş gemileri, nakliye vasıtaları, telsiz-telgraf istasyonları, kışla ve müesseselerimizin iade ve teslim edilmesi, bunlardan muhtelif suretlerle Wrangel ordusuna ve başka teşkilâta verilmiş olanların iadesi. Ambarlarımızdan aldıkları malzemelerin bir kısım senetleri mevcuttur.*
- 5- *Ticaret gemilerimizin ve gambotlarımızın barış antlaşmasının imzalanmasıyla serbestçe hareketlerinin temini*
- 6- *İmza tarihinden itibaren gerçekleşecek zarar ve ziyanlar için nakdî tazminlerin rabtı*
- 7- *Ahâlî elinde bulunması yasak olan harp malzemelerinin satılmaması*
- 8- *Anadolu mıntıkasının ilk önce tahliye edilmesi, tren hattı üzerindeki askerlerin buraları terk etmesi*
- 9- *Divân-ı Harblerce mahkûm edilen Türk tebasının teslimi*
- 10- *Tahliye ve teslimin muhtelit komisyonlarca aynı zamanda icrası*

²¹ İleri, 2 Haziran 1923.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM), Dosya no: 19, Gömlek no: 81.

Ankara Hükümeti'nin İstanbul temsilcisi Dr. Adnan Bey de, İngiliz Komiser Vekili'yle yaptığı görüşmede TBMM'nin antlaşmayı tasdikinden sonra tahliyenin gerçekleşeceği hususunda teminat almış ve bu gelişmeyi 7 Haziran 1923'te bir telgrafla Hariciye Vekâleti'ne bildirmişti.²³

Bazı gazeteciler ise tahliyeyle ilgili kamuoyuna yayılan ilk haberlere ihtiyatlı yaklaşıyordu. Velid Ebuzziya'ya göre, eğer İngilizler sadece TBMM'nin tasdikini tahliye için yeterli buluyorsa, barış antlaşmasına çok yaklaşıldı demektir. Bununla beraber, İngilizlerin son dakikada bir sorun çıkarma ihtimali hep vardı ve bu yaklaşım bizden bazı tavizler koparmak için bir manevra da olabilirdi (Temiz, 2007: 382). Nitekim, Ebuzziya'nın 10 Haziran tarihli yazısında, İngilizlerin birkaç gün propaganda yaptıktan sonra geri adım atarak tahliye konusunu tekrar beklemeye aldığı ve görüşmelerde tahliyeden bahsetmedikleri ifade edilmekteydi (Temiz, 2007: 416).

Lozan'daki İngiliz heyeti tahliye konusunda çabuk sonuç çıkmasını engellemeye çalışıp İstanbul'un tahliyesiyle ilgili görüşmeleri uzatırken, bir yandan da İstanbul'da İngilizlerin bazı hazırlıkları dikkati çekiyordu. Nitekim, neticeye yaklaşıldığı düşünüldüğünden Haziran ayı sonuna doğru İstanbul'daki İngiliz yetkilileri bazı malzemelerini vapurlara yüklemeye başlamışlardı. Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reisi Fevzi Paşa'nın 27 Haziran 1923'te İcra Vekilleri Riyâseti'ne gönderdiği bir yazıda, İngilizlerin 22 Haziran'dan beri çok sayıda tayyare ve otomobil alet ve edevatlarıyla 150 dolu sandığın İngiliz bandıralı Puland vapuruna yüklediği ve 25 Haziran'da bu vapurun İngiltere veya İskenderiye'ye hareket ettiği bildiriliyordu.²⁴ İstanbul Kumandanı Selâhattin Âdil Paşa'nın hazırladığı bir raporda ise İstanbul'da İngilizlerin faaliyetleri hakkında özetle şu ifadeler yer veriliyordu;²⁵

1- *İstanbul'daki İngiliz Kumandanlığı Karargâh İdaresi, İngiliz kıtalarına ait fazla malzemeyi müzayedeye koymuş ve İstanbul Kumandanlığı'na yazarak büyük ticarethâne ve alâkadârlara duyurulmasını istemişti.*

2- *Mütarekeden beri İngilizlerle çalışan müslim ve gayri müslim şahıslara İngiliz Kumandanlığı tarafından İngiltere himayesinde olduklarını belirten bir vesika veriliyordu. Bu vesikayı alanlar Haziran ayı sonunda Türkiye'yi terk edebileceklerdi. Bunlardan boşalacak görevlerde çalışmak*

²³ BOA, HR.İM, 19/83, lef 1.

²⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon kodu: 030.10, Yer no: 204.398.26., lef 1., Bkz EK 1

²⁵ BCA, Fon kodu: 030.10, Yer no: 204.398.26., lef 3.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

isteyenler, İngiliz himayesi istememek ve aleyhlerinde gerçekleşebilecek takibattan kurtulmaları kendilerine ait olmak üzere kabul edileceklerdi.

3- 14 Haziran 1923'te İstanbul'daki İtilâf Devletleri Generalleri bir toplantı yapmıştı. Tahliye meselesiyle ilgili gerçekleşen toplantıda, tahliyenin başlamasından sonra altı haftada tamamlanması, ilk iki haftada İstanbul'un Anadolu cihetinin, ikinci iki haftada Rumeli cihetinin, son iki haftada Çanakkale cihetinin tahliyesi tespit olunmuştu. Tahliye müddeti bittiğinde Türkiye'deki işgal kuvvetlerinden İngiltere'ye ait olarak kalacak eşyanın satılmasına memur bir heyet bırakılacaktı.

İstanbul Kumandanı Selâhattin Âdil Paşa'nın raporunda açıkça görülen husus, İstanbul'daki işgal kuvvetlerinin tahliye için hazırlık ve plan yaptıklarıydı. Bu hazırlıkları kendi başkentlerinin haberi ve onayı olmadan yapmayacaklarına göre demek ki, Londra ve diğer merkezler Lozan'daki müttefik heyetlerinden tahliye işini uzatmalarını ve Türkleri oyalamalarını isterken, İstanbul'daki yetkililerine de gizli emirlerle hazırlıklara başlanmasını bildirmişlerdi.

Lozan'daki görüşmelerde Haziran sonu itibarıyla hala belirsizliğini koruyan meseleler arasında tahliye, faizler ve imtiyazlar konuları kalırken, İngilizler borçlara mukabil altın olarak ödeme yapılmasını istemekteydi. Bu isteği Türk heyetinin kabul etmemesi üzerine tahliye meselesini gündeme getirmiyorlardı.²⁶ Türk heyeti ise İstanbul ve boğazların tahliyesini çok önemseydiğinden tahliye tarihinin belirsiz kalacağı bir teklifi kesinlikle kabul etmiyordu.²⁷ Ankara Hükümeti de, tahliyenin²⁸ ertelenmesinin kesinlikle kabul edilemeyeceğini İsmet Paşa'ya bildirmişti.²⁹ Tahliye konusunun bu kadar uzaması Lozan'da tekrar yeni bir krize yol açmış ve İsmet Paşa, tahliye

²⁶ *Tevhid-i Efkar*, "İstanbul'u tahliye etmemek tehdidi karşısında altın fâiz tesviyesini kat'ıyyen kabûl etmemeliyiz", 1 Temmuz 1923.

²⁷ *Hakimiyet-i Milliye*, "Tahliye hakkındaki nokta-i nazarımız", 1 Temmuz 1923.

²⁸ Bu günlerde İstanbul basınında yer alan bir habere göre de, şehirde tüccar ve zenginlerden bazıları İngiltere sefaretine müracaat ederek işgalin devamını istemişlerdi., Bkz. *İleri*, "İstanbul işgalinin tecdidini isteyenler", 3 Temmuz 1923; *Hakimiyet-i Milliye*, "İstanbul'daki İngiliz işgalini isteyenler", 3 Temmuz 1923; *İkdam*, "İstanbul'un te'hîr-i tahliyesi", 4 Temmuz 1923. Fakat, bir süre sonra İngiltere Sefâreti yaptığı resmî açıklamada, kendilerine bir müracaat olmadığını ifade etti ve gazetelerdeki haberleri yalanladı., Bkz. *İleri*, "İstanbul'un tahliyesi", 6 Temmuz 1923.

²⁹ *Tevhid-i Efkar*, "Ankara, tahliyenin te'hîrini kat'ıyyen redde karâr verdi", 4 Temmuz 1923.

konusunun hemen görüşülmesi için ilgililere bir nota vermişti.³⁰ Basında yapılan yorumlarda ve verilen haberlerde gözle görülür bir restleşme belli olurken, *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde geline nokta hakkında şu ifadeler kullanılıyordu;³¹

“Fâizler yüzünden bir inkitâ vuku’ bulursa, Fransızlar, İstanbul ile Trakya vâridâtına vaz’-ı yed eyleyecekler, (Ruhr)’daki hatt-ı hareketlerini bize karşı da tatbik edeceklermiş, Fransızlar düşünmüyorlar mı ki Türkiye, Almanya değildir!”

İleri gazetesine göre ise, tahliyenin ertelenmesi hususunda İngilizlere sorulduğunda Fransızların, Fransızlara sorulduğunda İngilizlerin planları olduğu belirtiliyordu. Oysa asıl gerçek, her iki devletin bu meseleden istifade etmek istemeleriydi.³²

İsmet Paşa’nın notasından sonra İtilâf Devletleri heyetleri tahliye konusunun belirsizlikte kalmasının tahammül edilemeyecek noktaya ulaştığını fark etmişler ve 6 Temmuz 1923’te tahliyeyle ilişkin bir protokol tasarısı nihayet ortaya çıkmıştı. 7 maddelik bu tasarıya göre özetle antlaşmanın TBMM tarafından tasdikinden sonra İstanbul’daki Yüksek Komiserlere bildirilir bildirilmez süreç başlayacak ve tahliye altı haftada tamamlanacaktı. Müttefik devletlerin işgalindeki bütün taşınır ve taşınmaz mallar geri veriliyordu ve Müttefik devletlerin işgalinde bulunan Türk savaş gemileri, silahlar ve malzemeler de iade edilecekti. 8 Temmuz’da devam eden görüşmelerde ilk güçlük tahliye işleminin Müttefik devletler donanmasının Türk sularından ayrılmasını kapsayıp kapsamadığı hususu olurken Türk heyeti, Türk suları tabirinin Türk ülkesi tanımının içinde olduğunu vurguladı. İsmet Paşa’ya göre de bu konuda şüpheye yer yoktu ve tahliye, işgal kuvvetlerinin kara, hava ve deniz kuvvetlerinin tamamı için söz konusuydu. İngiliz Heyeti Başkanı Sir Horace Rumbold, kara ve hava kuvvetlerinin tahliyesi için itiraz etmezken donanma için aynı kanaatte olmadığını bildirdi. Rumbold’a göre Boğazlar sözleşmesi yürürlüğe girinceye kadar donanma için boğazlarda geçiş açık kalmalıydı (Meray, 1993: VII, 173-179).

Müttefik devletler heyetleriyle Türk heyeti arasında tasarının büyük bölümü üzerinde anlaşma olmasına rağmen donanmanın durumuyla ilgili uzlaşma sağlanamaması bu konuyla ilgili son bir buhran çıkmasına yol açtı. Türk basını bu konuda Türk heyetinin asla taviz vermemesi gerektiğini yazmış

³⁰ *Tevhid-i Efkâr*, “İsmet Paşa tarafından konferansa verilen ilk nota”, 7 Temmuz 1923.

³¹ *Tevhid-i Efkâr*, “İstanbul’un tahliyesine kim mümânaat ediyor?”, 9 Temmuz 1923.

³² *İleri*, “Tahliyenin te’hirini kim teklîf ediyor?”, 9 Temmuz 1923.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

ve İtilâf donanmasının tahliye kapsamında olduğunu belirtmiştir.³³ Basına göre, eğer İtilâf Devletleri donanması gitmemişse, sadece kara kuvvetlerinin tahliyesinin bir anlamı yoktu. Çünkü bu durum, işgalin devam ettiği anlamına gelmekteydi.³⁴ Yine basının değerlendirmesinde İngilizlerin kurnazlık peşinde olduğu ve tahliyeyi sulandırmak istediği, bununla beraber artık antlaşmanın imzalanmasının an meselesi olduğu vurgulanıyordu.³⁵ Başka bir haberde de İşgal kuvvetleri donanmasının İstanbul'daki varlığından rahatsızlık gündeme getirilmiştir. Habere göre, İstanbul gibi bir sahil şehrinde asıl tehdidin zaten karadan çok denizden olduğu vurgulanıyor ve “*İstanbul şehri 16 Mart 1920'de Galata rıhtımının ucunda, muazzam toprakları cämilerimizin kubbelerine çevirmiş olan sefâin-i harbiyyenin tehdidlerini unutmamıştır*” açıklaması yapılıyordu.³⁶ Nihayet, Türk heyetinin kararlı davranması neticesinde uzlaşma sağlanırken, yapılan pazarlıklarda Türk heyeti de kısmen taviz vermişti. İsmet Paşa'nın 16-17 Temmuz gecesi Heyet-i Vekile Riyâseti'ne gönderdiği telgrafta İtilâf Devletleri'nin deniz kuvvetlerinin çekilmesini tahliye işleminden kabul ettikleri belirtiliyordu. Bununla beraber İtilâf Devletleri (İngiltere, Fransa ve İtalya) Boğazlar mukavelesi yürürlüğe girinceye, 31 Aralık 1923 tarihine kadar birer kruvazör ve ikişer destroyeri kara sularımızda bulundurabilecekti (Şimşir, 1990: II, 578). Sonuçta, 17 Temmuz 1923'te gerçekleşen toplantı ve açıklanan Tahliye Protokolü tasarısıyla İtilâf Devletleri donanmalarının İstanbul, Çanakkale ve Marmara denizinden gitmeleri kabul edildi (Meray, 1993: VI, 196).

İstanbul'da tahliye için hazırlıklar bir taraftan devam etmekteydi. İşgal Kuvvetleri Kumandanı General Harington, askerlere yayınladığı bir beyannamede tahliye esnasında sorun çıkmaması için dikkatli ve saygılı hareket etmeleri gerektiğini ifade etti. General Harington yaptığı başka bir açıklamadaysa, tahliye esnasında bir sıkıntıyla karşılaşılmasını için, İtilâf Devletleri kuvvetlerinin son askerleri şehri terk etmeden Türk ordusunun girmemesinin uygun olacağını belirterek, bunun iyi bir teklif olduğunu ifade etti.³⁷ Lozan'daki İngiliz Heyeti Başkanı Horace Rumbold, İsmet Paşa'ya gönderdiği 17 Temmuz 1923 tarihli bir mektupta General Harington'dan gelen

³³ *Tevhid-i Efkâr*, “İstanbul'un tahliyesi i'tilâfına elbette sefâin-i harbiyye'de dâhildir”, 11 Temmuz 1923.

³⁴ *Tevhid-i Efkâr*, “İstanbul tahliye edilirken filolarda gitmelidir”, 12 Temmuz 1923.

³⁵ *Tevhid-i Efkâr*, “İngilizler tahliye mes'elesinde kelimelerle oynuyor”, 13 Temmuz 1923.

³⁶ *Tevhid-i Efkâr*, “Donanmalar en kuvvetli bir vâsıta-i tehdiddir ve tahliyeye iştirâk etmelidir”, 15 Temmuz 1923.

³⁷ *Tevhid-i Efkâr*, “Tahliye hakkında”, 17 Temmuz 1923.

bir talebi izah ederek İstanbul ve Çanakkale'deki depolarda İtilâf kuvvetlerinin fazla malzemelerini satmak istediklerini açıklamıştı. Bu malzemeleri iyi şartlarda satabilmek için satın alacak müşterilerin Türk memurları tarafından daha sonra rahatsız edilmemelerini ve bu malların satın alanlara teslim anına kadar depolarda kalmasını rica ve satılacak mallar arasında harp malzemeleri olmayacağını beyan ediyordu.³⁸

İngiltere Başvekili Baldwin de, Londra'da Avam Kamarası'nda İstanbul'un tahliyesiyle ilgili bilgi vermişti. Buna göre, İstanbul'daki İngiliz kuvvetlerinin aylık masrafı 142.000 İngiliz lirasıydı. İngiltere, tahliye neticesinde bu masraftan kurtuluyordu. Yine de, tahliye masrafları için 485.000 İngiliz lirasını gözden çıkarmak zorunda kalacaklardı.³⁹

Sonuçta, Lozan'da resmî imza töreni öncesinde tahliyeyle ilgili pürüzlerin hepsi giderilmişti ve fiilî sürecin başlaması için her şey hazırды.

İŞGAL KUVVETLERİNİN İSTANBUL'U TAHLİYE HAZIRLIKLARI VE FAALİYETLER

İstanbul'da tahliye işlemi için resmî temaslar kapsamında ilk adım İşgal Kuvvetleri Kumandanı General Harington tarafından atıldı. General Harington, 24 Temmuz 1923'te Lozan'da gerçekleşmesi kararlaştırılan imza töreninden bir gün önce 23 Temmuz'da İstanbul Kumandanı Selâhattin Âdil Paşa'yı ziyaret etti. General Harington, yaptığı açıklamada 24 Temmuz'da atılacak imza töreni dolayısıyla yapacağı ziyareti erkene aldığını söyledi. Generale göre, barış antlaşmasıyla bir sükûnet devrine giriliyor ve dostluk dönemi başlıyordu. Esasen Kırım savaşında yan yana savaşmış bu iki ulus arasında tarihî bir dostluk vardı ve bunu tekrar ihya etmenin tam zamanıydı. Selâhattin Âdil Paşa da cevaben, aynı duyguları paylaştığını ve misafirlikleri müddetince dostluklarının devam edeceğini belirtirken, General Harington tekrar söz alarak tahliye protokolünün kendilerine ulaştığını ifade etti. Selâhattin Âdil Paşa ise protokolün henüz eline geçmediğini fakat bazı ön hazırlıklara başladığını açıkladı.⁴⁰

24 Temmuz 1923'te Lozan'da "*İngiliz, Fransız ve İtalyan Kuvvetlerinin İşgal Etmiş Bulundukları Türk Topraklarının Boşaltılmasına İlişkin Protokol ve Bildiri*" imzalandı. 7 madde olan Tahliye Protokolü'ne göre; (Meray, 1993: VIII, 109-113).

³⁸ BCA, Fon kodu: 030.10, yer no: 205.399.17, lef 10.

³⁹ *Tevhid-i Efkar*, "Tahliye mes'elesi", 22 Temmuz 1923.

⁴⁰ BCA, Fon kodu: 030.10, Yer no: 205.399.10., lef 4.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

1- Çanakkale boğazı, Karadeniz boğazı ve Marmara denizinde bulunan İtilâf Devletleri kuvvetleri çekiliyordu.

2- Tahliye müddeti altı haftaydı.

3- İşgal altında bulunan her çeşit taşınmaz mallar Türk makamlarına teslim edilecekti.

4- İşgal kuvvetleri elinde bulunan Yavuz zırhlısı dahil olmak üzere Türk savaş gemileri, her türlü harp malzemesi geri verilecekti.

5- Tahliye esnasında hiçbir olaya meydan vermemek amacıyla gerekli tedbirler Türk ve Müttefik askerî makamları tarafından görüş birliğiyle alınacaktı.

6- Türk hükümeti barış antlaşmasının yürürlüğe konulmasını beklemeksizin bu antlaşmayı imzalamış devletlerin uyruklarının 69., 72., 77., ve 91. maddelerden ve ikamet sözleşmesi hükümlerinden yararlanmalarını kabul ediyordu.

7- İngiliz hükümetiyle Türk hükümeti sınırlar belirleninceye kadar korunması hüküm altına alınmış olan statu quo'yu değiştirecek bir şey yapmamayı taahhüt ediyorlardı.

Protokol haricinde Türk heyeti, tahliyeyle ilgili 4 maddelik bir bildiri yayınladı. Bildiri özetle şöyleydi;

1- Boğazlar rejimine ilişkin bugün tarihli sözleşmenin yürürlüğe girişini beklerken, üç Müttefik devletler donanmalarının Boğazlardan geçiş bakımından tam serbestliklerini saklı tuttukları kararlaştırılmıştır.

2- Protokolün 1. paragrafı hükümlerine hâle gelmeksizin ve Boğazlar rejimine ilişkin bugün tarihli sözleşmenin yürürlüğe girişine kadar, ya da 21 Aralık 1923 tarihinde bu sözleşme yürürlüğe girmişse bu tarihe kadar Türk hükümeti, Müttefik üç devletten her birinin, Boğazlarda bir kruvazör ve iki muhrip bulundurmasına itiraz etmeyecektir. Bu gemilerin yanında, kömür alma ve donatım için gerekli olan ve savaş bayrağı taşımayan gemiler bulunabilecektir.

3- Kabotaj ve liman hizmetlerinin bugün tarihli Barış antlaşmasının yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak, Türk millî bayrağının tekelinde olacağını hatırlatırlar. Türkiye'de 1 Ocak 1923'de kabotaj yapmakta olan ya da liman hizmetleriyle uğraşan müesseselerin 31 Aralık 1923 tarihine kadar işlerini sürdürmekte serbest bırakılacakları bildirilir.

4- Lozan'da imzalanmış barış antlaşmasıyla öteki senetlerin mümkün olan en kısa sürede yürürlüğe girecekleri umulmaktadır.

İstanbul Kumandanlığı, Ağustos başından itibaren fiilî tahliye hazırlıklarına başlamıştı. Tahliye protokolü çerçevesinde komisyonların teşkil edilmesi planlanırken, ilk planlanan husus işgal kuvvetlerinin tahliye esnasında

kullanacağı iskelelerin durumu olmuştu.⁴¹ İstanbul'un tahliyesi hakkında hazırlanan programa göre, tahliye nezarat edecek olan tahliye ve teslim komisyonunda Askerî yetkililer, Vilâyet, Evkâf, Şehremâneti, Bahriye Kumandanlığı, Liman Dairesi ve Fabrikalar Müdüriyyet-i Umûmiyyesi temsilcileri bulunacaktı. Söz konusu komisyonun büyük ihtimalle bir hafta içinde toplanarak tahliye ve teslim programını Türkiye nokta-i nazarından tespit etmesi bekleniyordu. Müttefik heyetlerin hazırlayacakları teslim projesi de tetkik edildikten sonra şehrin tahliyesine başlanılacaktı.⁴² 5 Ağustos 1923'te Tahliye Teslim Komisyonu ilk toplantısını İstanbul Kumandanlığı'nda⁴³ yaptı. "*Tahliye ve Teslim Komisyonu*" şu isimlerden oluşmaktaydı,⁴⁴

Reis: Selâhattin Âdil Paşa

Azalar: Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Baki Bey, Bahriye Kumandanlığı Kalyon Kaptanı Nazmi Bey, Fırkateyn Kaptanı Ali Rıza Bey, Seyr-ü Sefâin Müdürü Kalyon Kaptanı Muzaffer, Müdafaa-i Milliye Komisyonu Reisi Kemal, Kuleli İdarî-yi Askeriyesi Müdürü Celal, Askerî Fabrikalar Müdürü Asaf, ve Müdür Muavini Mehmet Ali, Topçu Kumandanı Recep, İstihkâm Kumandanı Eyüp, İnşaat Kumandanı Bekir, Hariciye Hukuk Müşaviri Nusret, Defterdar Raşid, Emlâk-ı Emiriyye Müdürü Esad, İstanbul Jandarma Tabur Kumandanı Kemal Bey (Ayrıca Şehremâneti ve Evkâftan gelecek birer temsilci).

Bu komisyon, tahliye ve teslime ait bütün teferuatı kararlaştıracak ve ön hazırlıkları yapacaktı. Komisyon ilk planda dairelerden bazı bilgiler talep etti. İstenilen bilgiler şöyleydi;

- 1- *Özel şahıslara ait malların listeleri*
- 2- *Resmî müesseseler, Evkâf ve Şehremâneti'ne ait olup işgal altında bulunan binaların eşyalarıyla beraber listeleri*
- 3- *İhtilâflı hususlara ait notalar*
- 4- *Tahliye esnasında liman inzibatına dair hususlar*

⁴¹ *İkdam*, "Tahliye hâzırlıkları devâm ediyor", 1 Ağustos 1923.

⁴² *Tevhid-i Efkar*, "Tahliye komisyonu kimlerden mürekkep olacak", 2 Ağustos 1923.

⁴³ İstanbul Kumandanlığı için tahsis edilen bina Osmanlı Devleti'nin son döneminde Harbiye Nezâreti binası olarak kullanılan, bugün ise İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne ait tarihî binaydı., Bkz. *Selâhattin Âdil Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1982, s. 410.

⁴⁴ *Tevhid-i Efkar*, "Tahliye ve teslim komisyonu bugün toplanıyor", 5 Ağustos 1923. Bir başka gazetede komisyonda Polis Müdür Vekili Vehbi Bey ve Evkaf Müdürü İsmail Hakkı Beylerin de bulunacağını zannedildiği açıklaması yapılmıştır., Bkz. *İkdam*, "Tahliye komisyonu a'zâlıkları", 3 Ağustos 1923.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

5- *Tahliye esnasında satılacak eşyadan gümrük rûsûmu talebine ait hususlar*

6- *Bunların barış antlaşmasının hangi maddesine temas ettiğinin açıklanması*

Barış antlaşmasının TBMM'de tasdikinden sonra İstanbul'da fiilen ve resmen tahliyenin başlamasıyla, merkez komisyonu ihtiyaca göre uzmanlardan talî komisyonlar oluşturacak ve bu talî komisyonlar merkez komisyondan alacağı emirler dairesinde hareket edecekti. Yapılan açıklamada, komisyonların teşkili ve çalışmalara başlamasının ön hazırlıklar için gerekli olduğu, tahliyenin başladığı şeklinde telakki edilmemesi ve tahliyeyi başlatacak olan sürecin TBMM'nin barış antlaşmasını tasdiki olduğu ısrarla vurgulanmıştı. Ayrıca Selâhattin Âdil Paşa verdiği beyanatta, tahliyenin yalnız İstanbul şehrini kapsamadığını, tahliye edilecek mıntıklar arasında Çatalca, Meriç boyu, Gelibolu ve Çanakkale'nin de olduğunu belirtmişti.

Selâhattin Âdil Paşa, Polis Müdüriyeti'yle, Jandarma Kumandanlığı'na bir tamim göndererek, işgal altında olan özel emlâkın ve şahıslara ait olup el konulan eşya listelerinin tanzim edilerek kendilerine iletilmesini istemişti.⁴⁵ Bunun üzerine Polis Müdüriyeti, yaptıkları çalışmadan sonra mıntıkası dâhilinde işgal edilen yerleri tespit etti. Yapılan düzenlemeye göre, tahliye edilecek yerler Polis mıntıkasında ise Polis memurları, Jandarma mıntıkasında ise Jandarmalar tahliye esnasında hazır bulunacaklardı.⁴⁶ Selâhattin Âdil Paşa, kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla 5 Ağustos'ta basına bir beyanat verdi. Açıklamasında özetle şu hususlara dikkat çekiyordu; “Bizim şu andaki çalışmalarımız özel hazırlıklardır. Şimdiye kadar yaptığımız resmî iş Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne takdim ettiğimiz projedir. Türk ordusu tahliyenin tamamen bitmesinden sonra İstanbul'a girecektir. Bu bakımdan, ordu geldi, gelecek gibi sözlere itimat edilmemelidir”. Ayrıca, basına yansıyan haberlere göre, özel müesseseler ve evlerin tahliyesi için bir talimatname hazırlığı yapılmaktaydı ve malları işgal altında bulunan şahısların vilâyete müracaat etmeleri gerekiyordu. Vilâyetin de bu müracaatları peyderpey komisyona bildirmesi kararlaştırılmıştı.⁴⁷

Bu dönemde İstanbul'daki İşgal Kuvvetleri Kumandanı General Harington, tahliyeyle ilgili ön hazırlıklarda bulunmakta ve önlemler almaktaydı. General Harington'un İstanbul İngiliz Siyasi Mümessilliği'ne gönderdiği bir

⁴⁵ *İkdam*, “Tahliye komisyonunun ihzârî bir ictimâsı”, 5 Ağustos 1923.

⁴⁶ *İleri*, “Tahliye ve Polis”, 6 Ağustos 1923.

⁴⁷ *Tevhid-i Efkar*, “Tahliye komisyonu dün ictimâ etti”, 6 Ağustos 1923.

rapor tercüme edilerek Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Riyâseti'ne gönderildi.⁴⁸ Bu raporda özet olarak, Müttefik kıtalarının Türkiye'yi tahliye etmek için tasdik anından itibaren altı haftaları olduğu belirtilerek, bundan sonra Zabıt Komisyonu'nun İngiliz kısmının İstanbul'un idaresiyle ilgili müdahalelerden kaçınması gerektiği vurgulanıyordu. Ayrıca, Türk mahkemelerinin kararları aleyhinde bir himaye gerçekleşmemesi, hiçbir Yunanlı, Rus veya Müttefik devletler tebasının (İngiliz hariç) Türk zabıtasından geri alınmaması gibi uyarılar yapılmaktaydı.⁴⁹

General Harington bir taraftan da hazırladıkları tahliye programını İstanbul Kumandanlığı'na takdim etti. Ayrıca, başlayacak olan samimî ilişkileri kuvvetlendirmek amacıyla ilerleyen günlerde bir bahçe eğlencesi planlamıştı. General Harington'un davetlileri arasında Dr. Adnan Bey, Selâhattin Âdil Paşa, Vali ve diğer Türk yetkililerle beraber İtilâf Devletleri yetkilileri ve gazeteciler bulunuyordu.⁵⁰

İstanbul'da Selâhattin Âdil Paşa başkanlığında toplanan merkez komisyon ikinci toplantısını 9 Ağustos'ta yaptı. Bu toplantıda, bazı dairelerden gelen listeler ve cetveller incelendi. Ayrıca, Lozan'daki görüşmelere katılmış olan ve tahliye protokolüyle ilgili teferruat konusunda görüşlerine ihtiyaç duyulan Askerî Müşâvir Tevfik ve Hukuk Müşâviri Nusret Beylerin komisyona katılmaları kararlaştırıldı.⁵¹ Bu dönemde İstanbul Kumandanlığı'nın, işgal kuvvetlerine ait olup satılmak istenen eşyalar hakkında bir ilânı yayımlandı. Bu ilânda şu hususlar yer alıyordu;⁵²

1- Eşya satın alanların gümrük rûsûmu ve diğer vergileri ilgili daireye ödeyecekleri, bu esnada satın alınan eşyaların bir listesinin satın alanlar tarafından İstanbul Kumandanlığına verilmesi, 2- Alınan eşya ve malzemelerin mutlaka İtilâf Devletleri kuvvetlerine ait olması, 3- Satın alınacak malzemeler arasında satın alınması ve bulundurulması yasaklananların olmaması.

İstanbul'da yapılması gereken bir hazırlık da tahliyeden sonra şehre girecek Türk kuvvetlerinin iskânı için kışlaların hazırlanmasıydı. Bu amaçla Selâhattin Âdil Paşa, 13 Ağustos 1923'te Hariciye Vekâleti İstanbul temsilcisi olan Dr. Adnan Bey'e gönderdiği yazıda, kışlaların temizlenmesi ve buralarda

⁴⁸ BCA, Fon kodu: 030.10, yer no: 205.399.14., lef 2.

⁴⁹ BCA, Fon kodu: 030.10, yer no: 205.399.14., lef 3-4.

⁵⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, "İstanbul'un tahliyesi programını bize bildirdiler", 7 Ağustos 1923.

⁵¹ *İkdam*, "Tahliye umûruyla meşgul ihzârî komisyon", 10 Ağustos 1923.

⁵² *Tevhid-i Efkâr*, "İstanbul Kumandanlığı'nın ilânı", 13 Ağustos 1923.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

iskân edilmiş olan Rum ve Ermeni muhacirlerin başka yerlerde ikametinin sağlanması için teşebbüste bulunulmasını istedi.⁵³

Tahliyeyle ilgili İstanbul Kumandanlığının Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne gönderdiği proje 13 Ağustos'ta kabul ve tasdik edildi. Vekâlet ayrıca, Selâhattin Âdil Paşa başkanlığında ön hazırlık yapan fakat resmî görevi olmayan komisyonu tahliye olunacak yerleri teslim almakla resmî olarak görevlendirdi.⁵⁴ 14 Ağustos tarihli gazetelerde Selâhattin Âdil Paşa'nın General Harington'u ziyaret edeceği yazıyordu.⁵⁵ Nitekim, resmî görevlendirme ve yetki dolayısıyla Selâhattin Âdil Paşa, General Harington ile ilk kez resmî temasta bulundu ve tahliye hakkında fikir alış verişinde bulunuldu.⁵⁶ Selâhattin Âdil Paşa, General Harington'la ilk resmî temasında özellikle askerî mekteplerin binasızlık dolayısıyla zor durumda olduğunu belirterek, bu binaların tahliye esnasında öncelikle düşünülmesini istedi.⁵⁷ 15 Ağustos 1923'te Tahliye ve Teslim Komisyonu üçüncü toplantısını yaptı ve bir gün önce Selâhattin Âdil Paşa ile General Harington arasındaki görüşmede kararlaştırılmış olan ortak çalışma hususu kabul edildi. Buna göre, Müttefik devletler, tahliye için hazırladıkları sıra cetvellerini ve planlarını Türk komisyonuna verecekti. Aynı şekilde komisyon da Müttefikleri bilgilendirecekti. Ayrıca, komisyonun toplantısında teslim heyetleri de kararlaştırıldı. Yapılan düzenlemeye göre teslim heyetleri, muhtelit olacak ve her dairenin komisyondaki temsilcisinin mesuliyeti altında en az üç kişi ve bir iki tercümandan ibaret bulunacaktı. Müttefikler de bu heyetlere bir iki temsilci göndereceklerdi.⁵⁸ İstanbul Kumandanı Selâhattin Âdil Paşa imzasıyla teslim heyetleri için bir talimatname hazırlanmıştı ve 8 maddelik bu talimatnamede teslim heyetlerinin vazifeleri ve nasıl çalışacakları şöyle izah edilmekteydi;⁵⁹

⁵³ BOA, HR. İM, 46/49.

⁵⁴ *İkdam*, "Tahliye hâzırlıkları etrâfında fa'âliyyet", 14 Ağustos 1923.

⁵⁵ *Tanin*, "Tahliye müzâkerâtı bugün başlıyor", 14 Ağustos 1923.

⁵⁶ *Tevhid-i Efkâr*, "Tahliye hâzırlıklarının ikmâlîne doğru", 15 Ağustos 1923. İsmet Paşa İstanbul'da bulunduğu sırada tahliye meselesinde yaşanması muhtemel sıkıntıları aşmak için Selâhattin Âdil Paşa'nın temaslarından önce İngiliz yetkilileriyle bir görüşmede bulunmuştu., Bkz. *Vakit*, "Tahliye işleri hakkında müzâkereler", 11 Ağustos 1923.

⁵⁷ *Tanin*, "Tahliye", 15 Ağustos 1923.

⁵⁸ *Tevhid-i Efkâr*, "Tahliye ve teslim komisyonunun dünkü ictimâsı", 16 Ağustos 1923.

⁵⁹ BOA, HR. İM, 236/36, lef 35., Bkz EK 2.

Bülent BAKAR

“Teslim Heyetleri Hakkında Umûmî Talîmât”

1- Teslim edilecek taşınır ve taşınmaz malların heyetler aracılığıyla teslim alınması

2- Teslim edilecek mallar için 2 adet zabıt evrakı tanzim olunması, her iki taraf heyetlerince zabıtların teati edilmesi ve tahliye ve teslim komisyonunda bulunan dairelerin ilgili temsilcisinin tasdikinden sonra teslim komisyonu başkanlığına verilmesi

3- Teslim esnasında Müttefik memurlarıyla tartışılmaması. Heyetlerin teslim alacakları malların eksik veya fazla buldukları hususlarını maddeler halinde ayrıca rapor olarak yazmaları

4- Her daire için heyetlerin adedi, ifa edilecek vazifeye bağlıdır. Her heyet asgari 3 kişiden oluşacaktır.

5- Teslim heyetlerinin, teslim edilecek malların ait olduğu makamlar ve daireler tarafından ihtiyaca ve tahliye için tespit olunan sıraya göre oluşturulması icap ederse tercüman ve uzmanlar katılacaklardır. Bu heyetler dairelerin tahliye komisyonuna memur ettikleri temsilcinin nezareti ve sorumluluğunda görev yaparlar.

6- Teslim edilen malların muhafazası teslim anından itibaren Türk tarafına ait olduğundan muhafaza önlemleri de evvelce ait olduğu daire tarafından yerine getirilir.

7- Özel müesseselere ait mallar, tahliye ve teslim komisyonundan bildirilecek zamanda hükümetin (Polis veya Jandarma) ve mal sahibinin huzurunda teslim olunacaktır. Sahipleri mevcut olmayan mallar, hükümet (Polis veya Jandarma) ve seçilecek heyet eliyle teslim alınır.

8- Bu talimat dâhilinde icap eden hususlar için ilgili daire lüzum gördükleri takdirde teslim heyetlerine özel talimat vereceklerdir.

İstanbul Kumandanı

Selâhattin Âdil

İstanbul vilâyeti de özel şahıslara ait binaların tespit edilmesi için bir çalışma yürütmeye karar verdi ve bu maksatla ayrı bir komisyon oluşturdu.⁶⁰ Ağustos ayının ikinci yarısında tahliye konusunu ilgilendiren teferruat belli olmaya ve işgal altında olan binalar hakkında resmî açıklamalar yapılmaya başlandı. Nitekim, İstanbul Defterdarlığı yaptığı inceleme neticesinde kendilerine ait teslim edilmesi gereken 26 bina olduğunu tespit etmişti.⁶¹

⁶⁰ *Tevhid-i Efkar*, “Tahliye mes’alesi”, 17 Ağustos 1923.

⁶¹ *İkdam*, “Tahliye ve teslim hâzırlıklarında fa’âliyyet”, 18 Ağustos 1923.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

Bu arada Müttefikler de hazırlıklarını büyük ölçüde tamamlamışlar ve komisyonlar kurmuşlardı. Müttefik komisyonları, Türk komisyonuyla resmî temas kurmak için barış antlaşmasının tasdikini bekliyorlardı. Tahliye ve teslim aşamasıyla ilgili bazı ayrıntılar ortaya çıkmıştı. Şöyle ki, işgal kuvvetlerince tahliye edilecek binalar öncelikle hususî binalar, sonra resmî binalar olacaktı. Hususî binalar önce Türk teslim heyetine devredilecek, sahipleri binalarını komisyondan alacaklardı ve bunu müteakiben hükümet binalarının tahliyesine başlanacaktı. Tahliye planlamasında şehremâneti binası öncelikle teslim alınmak istenmişse de bu mümkün görünmüyordu. Çünkü Karargâh binası olarak kullanıldığından ancak tahliyenin son haftası boşaltılacaktı. Türk savaş gemileriyle tahliye başladıktan üç hafta sonra teslim edilecekti ve yine Okmeydanı telsiz-telgraf istasyonunun da tahliyenin son haftasında teslim edilmesi öngörülmüştü.⁶²

Selâhattin Âdil Paşa başkanlığındaki tahliye ve teslim komisyonu 21 Ağustos'ta dördüncü toplantısını yapıp gelinen son süreci değerlendirirken, İtilâf Devletleri hazırlıklarını tamamlamak üzereydiler. İngiltere'de hazırlanan üç büyük transatlantik, işgal kuvvetlerini ve malzemelerini İstanbul'dan getirmek için hareket emrini almıştı. Bu vapurların ilk anda Kuzey İngiltereli ve İskoçyalı askerleri getirmesi planlanırken, İstanbul'daki Yüksek Komiserler başkentleriyle kurdukları temasta çok sayıda yeni vapur talebinde bulundular.⁶³ 21 Ağustos 1923'te TBMM'de Lozan Barış Antlaşması görüşülmeye başlandı. Artık tahliyenin resmen başlamasına sayılı gün ve saatler olduğu anlaşıyordu.⁶⁴

İŞGAL KUVVETLERİNİN İSTANBUL'U TAHLİYELERİNİN BAŞLAMASI

Tahliye Komisyonu Selâhattin Âdil Paşa başkanlığında 23 Ağustos'ta beşinci toplantısını yaptı. Artık İstanbul'da herkes Ankara'dan gelecek barış antlaşmasını tasdik kararını beklerken⁶⁵ Selâhattin Âdil Paşa, tahliye edilecek binalardaki eşyanın işgal anında bulunduğu şekilde iadesi için İşgal Kuvvetleri Generalleri nezdinde tekrar teşebbüste bulunmuştu.⁶⁶

⁶² *Vakit*, "Tahliye işleri", 19 Ağustos 1923.

⁶³ *İkdam*, "Tahliye ve teslim hâzırlıkları", 21 Ağustos 1923.

⁶⁴ *İkdam*, "Tahliyenin başlayacağı gün pek yakındır", 22 Ağustos 1923.

⁶⁵ *İleri*, "Tahliye hâzırlıkları", 23 Ağustos 1923.

⁶⁶ *Tevhid-i Efkar*, "Tahliye hâzırlıkları", 23 Ağustos 1923.

Barış antlaşmasının TBMM’de görüşülmeye başlaması, aslında işgal kuvvetlerini tahliye için ciddi şekilde hareketlendirmişti. Ankara’dan daha resmî tasdik haberi gelmemişken Fransızların İstanbul’un Rumeli cihetinde tahliye hazırlığı yaptıkları göze çarpıyordu. İngilizler, Anadolu yakasında Bostancı’da iki günden beri nakliyat yapmaya başlarken, Türk komisyonuna tahliye için bir de liste vermişlerdi. Fransızlar da, 22 Ağustos’ta tahliye listelerini sundular. İtalyan işgalinde olan pek az yer olduğundan İtalyanların da kısa sürede bir liste sunmaları bekleniyordu. Talî komisyon heyetleri, binaları Polis ve Jandarma eşliğinde teslim alacaklardı. İngilizler, özel şahıslara ait olup, işgal esnasında zarar görmüş binaları tamir ederek teslim etmeyi kabul etmişken, aynı husus Fransız ve İtalyanlara da kabul ettirilmeye çalışılıyordu.⁶⁷

Bu arada Lozan Barış Antlaşması TBMM tarafından 23 Ağustos 1923’de tasdik edilmiş ve Ankara’dan beklenen haber nihayet İstanbul’a gelmişti. Hariciye Vekili İsmet Paşa da, tasdik haberini bir notayla İstanbul’daki Yüksek Komiserlere bildirmişti. Tahliyeyi resmen başlatan bu önemli nota şöyleydi,⁶⁸

Fransız, İngiliz ve İtalya Fevkalâde Komiserliklerine,

Ankara: 23 Ağustos 1923

“Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Lozan’da akd olunan muâhede-i sulhiyye ile mukavelât-ı sâirenin tasdîkini mutazammın olan kanûn lâyhalarını bugün, 23 Ağustos 1923 tarihindeki ictimâında kabûl eylediğini zât-ı âlîlerine iblâğ ile kesb-i şeref eylerim.

Binâenaleyh 24 Temmuz 1923 tarihinde vâzîü’l-imzâ devletlerin salâhiyetdâr murahhasları tarafından imzâ edilen protokolün birinci maddesi mûcibince⁶⁹ keyfiyyeti hükûmet-i metbûanız nâmına zât-ı âlîlerine İstanbul’da Vekâletin murahhası Adnan Beyefendi hazretleri vâsıtasıyla tebliğ ile şerefyâb olurum. Zât-ı âlîlerince ma’lûm olduğu üzere düvel-i müttefike tarafından işgal

⁶⁷ İkdâm, “Tahliye ve teslim hâzırlıkları son safhada”, 23 Ağustos 1923.

⁶⁸ İkdâm, “Muâhedenin tasdîki mütteliklere bildirildi”, 24 Ağustos 1923.

⁶⁹ Tahliye protokolündeki 1.madde şöyleydi: “Lozan’da kararlaştırılan barış antlaşmasıyla öteki senetlerin, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nce onaylanmış olduğu, Müttelik Devletlerin İstanbul’daki Yüksek Komiserlerine bildirilir bildirilmez, sözü geçen devletlerin birlikleri, işgal etmekte oldukları toprakların boşaltılması işlemlerine başlayacaklardır. Bu işlemler, Çanakkale Boğazı’nda, Marmara Denizi’nde, ve Karadeniz Boğazı’nda durmakta olan İngiliz, Fransız ve İtalyan savaş gemilerinin de çekilmelerini kapsayacaktır”., Bkz. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, (Çev. Seha L. Meray), VIII, İstanbul 1993, s. 109.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

edilen Türkiye arâzîsinin işbu notanın târih-i teblîğinden i'tibâren tahliyesine ibtidâr olunacaktır.

Hissiyât-ı fâikamın kabûlünü ricâ eylerim”

İsmet

Böylece, Yüksek Komiserlere notanın verilmesiyle 23 Ağustos gece yarısından itibaren tahliye resmen başladı. Protokole göre altı hafta yani 42 günlük resmî tahliye süresi düşünüldüğünde işgal kuvvetlerinin tahliye 4 Ekim 1923 tarihi itibarıyla tamamlamaları gerekiyordu. İngilizler, zaten bir süredir hazırlık yapıyorlardı. 23 Ağustos'ta Bostancı bölgesinde nakliyat yapmaya başladılar ve buradan 27 top ile bazı silah ve mühimmat gemilere nakledildi. İngiliz kuvvetleri, 6 gün içinde Anadolu cihetini tahliye etmeyi planlarken, Fransızlar da yine altı günde Hadımköy bölgesindeki kuvvetlerini tahliye etmeyi düşünüyorlardı.⁷⁰

24 Ağustos'ta İngilizler Gebze ve Şile'deki kuvvetlerini çekmişlerdi ve Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiyye'nin tahliyesinin tamamlanıp teslimi bekleniyordu.⁷¹ Maltepe, Bostancı ve Erenköy'deki İngiliz kuvvetleri büyük ölçüde nakliye gemilerine bindirildiler. Fransızlar, Marsilya'dan hareket eden nakliye gemilerini beklerken, Hadımköy'deki Senegal Alayı eşyalarını toplamıştı. İtalyanların ise İstanbul'da pek az askeri kaldığından henüz büyük faaliyetleri görülüyordu. Zira, İstanbul'da bulunan çok sayıda İtalyan Jandarma kuvveti 2 hafta önceden memleketlerine sevk edilmişti.⁷²

Selâhattin Âdil Paşa'nın Ankara Hükümeti temsilcisi olan Dr. Adnan Bey'e gönderdiği raporda, Anadolu cihetinde bulunan İngiliz kıtalarının 23 Ağustos'tan beri Maltepe ve Bostancı'yı tahliye etmekte oldukları belirtiliyordu. Ayrıca, Haydarpaşa'daki İngiliz Kumandanı kendisiyle temas kurarak 24 Ağustos'ta Feneryolu'ndaki İngiliz kuvvetlerinin tahliye edileceğini bildirdiği ifade ediliyordu.⁷³ 25 Ağustos itibarıyla İngilizlerin Anadolu cihetinde az sayıda kuvveti kalmış ve Sarıgazi bölgesi ve İçerenköy'deki Thomson çiftliği

⁷⁰ *Tevhid-i Efkar*, “İngilizler Anadolu tarafını tahliyeye başladılar”, 24 Ağustos 1923., Bkz. EK 3.

⁷¹ *Tanin*, “Tahliye nihâyet başladı”, 25 Ağustos 1923.

⁷² *Vakit*, “İngiliz kıtaâtı Anadolu cihetinin tahliyesini sür'atle ikmâl ediyor”, 25 Ağustos 1923. Bu tarihte İstanbul'da yaklaşık 1.000 kişilik bir İtalyan kuvveti kalmıştı. Tophane'deki eski İmâlât-ı Harbiyye Usta Mektebi, Üsküdar Anadoluhisarı ve Beyoğlu (Bomonti) fabrikası civarında işgal altında tuttukları bazı evler vardı., Bkz. *Tevhid-i Efkar*, 25 Ağustos 1923.

⁷³ BOA, HR. İM., 46/61, lef 22.

ve Bostancı'dan Haydarpaşa'ya kadar birçok yer teslim edilmişti.⁷⁴ 27 Ağustos tarihli bir gazete haberine göre, Mütareke esnasında Üsküdar, Kadıköy ve bu mıntıkanın değişik yerlerinde İtilâf Devletleri'nce işgal edilmiş olan 13 ev, 1 istasyon, 4 arsa, 1 çiftlik, 1 taş mektep ve 1 gazino tahliye edilmişti.⁷⁵

Dr. Adnan Bey'in Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği 29 Ağustos 1923 tarihli bir rapor İngilizlerin Anadolu cihetindeki son durumlarını izah etmekteydi. Buna göre,⁷⁶

1- *Fenerbahçe, Kadıköy mıntıkalarında kalmış olan İngiliz erzak deposu, araba ve otomobil tamirhaneleri tahliye edilmiştir.*

2- *Haydarpaşa istasyon ve müstemilâtında bulunan 84. İngiliz Liva Karargâhı 30 Ağustos'ta İngiltere'ye hareket etmek üzere bugün mevkilerini tahliye ve İstanbul cihetine naklolunmuşlardır.*

3- *29 Ağustos 1923'te Anadolu cihetinde kalan İngiliz kıtalarına mensup kuvvetler aşağıdadır:*

a) *Gebze istasyonunda 1 subayla 17 asker hattın tahliyesine kadar bu mevkide bulunacaklardır.*

b) *Haydarpaşa istasyonunda Liva Karargâhına mensup 10 asker yazıcı ve emirber vardı.*

c) *Mekteb-i Tıbbiyye karşısında Süvari Tatbikat Mektebi'nde Of Rellington Taburu'na mensup 200 asker bulunuyordu.*

Anadolu cihetinin tahliyesi önemli ölçüde tamamlanırken 29 Ağustos tarihli bir gazete haberi İngilizlerin Rumeli cihetini 24 Eylül'de tahliyeye başlayacağını açıklamaktaydı.⁷⁷ İstanbul Kumandanı Selâhattin Âdil Paşa'nın Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı'na gönderdiği 30 Ağustos 1923 tarihli bir yazı bu haberi teyit etmekteydi. Selâhattin Âdil Paşa, Dr. Adnan Bey'e İstanbul'da İngilizlerin işgal altında tuttukları mevkilerin tahminî tahliye tarihi ve sıralarını gösteren bir liste sunmuştu.⁷⁸ İngiliz Karargâhı'ndan alınan bu

⁷⁴ *Tevhid-i Efkâr*, "İngilizler şehrimizin tahliyesine devâm ediyorlar", 26 Ağustos 1923.

⁷⁵ *İleri*, "Tahliye edilen binâlar", 27 Ağustos 1923.

⁷⁶ BOA, HR. İM., 82/12, lef 1.

⁷⁷ *Vakit*, "İngilizler Rumeli cihetinin tahliyesine 24 Eylül'de başlayacaklar", 29 Ağustos 1923.

⁷⁸ "Hâriciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığına, İstanbul'da İngiliz işgali altında bulunan mevâkilerin takribî tahliye târihi ve sıralarını göstermek üzere İngiliz Karargâh-ı Umûmîsi'nden alınan cetvelin tercüme edilmiş bir sûreti leffen takdîm kılındı", Bkz. BOA, HR. İM., 46/54, lef 1.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

listede Rumeli cihetindeki mevkilerin 24 Eylül'den itibaren tahliyesi öngörülüyordu. Bu liste şöyleydi;⁷⁹

Türkiye Hükûmetine âid olup işgal altında bulunan mebânî listesidir"
İngiliz Karargâh-ı Umûmisinden alınmıştır"

	İşgal Altında Bulunan Mevkilerin İsimleri	Mevkileri	Tahmînî Tahliye Tarihleri	Düşünceler
1	Soğanlı Arazisi	Maltepe	30 Ağustos 1923	
2	XXV. Kolordu Kışlası	Ortaköy	1 Eylül 1923	İngiliz Fevkalâde Komiserliğinin İşgali Altındadır.
3	Süvari Binicilik Mektebi Kışlası	Haydarpaşa	3 Eylül 1923	
4	Gümüşsuyu Kışlası	Ayaspaşa	24 Eylül 1923	
5	Kağıthane - Maslak Arazisi		25 Eylül 1923	
6	Silahhane. Yıldız Kışlasının Şimâl-i Garbisinde		25 Eylül 1923	
7	Bina. Yıldızda Kışla İle Saray Arasındaki Meydanın Garbında		25 Eylül 1923	
8	Küçük İhtiyat Zabitân Nümûne Mektebi	Maçka	29 Eylül 1923	
9	Ahşap Baraka. Haydarpaşa'da Süvari Ahırları Civarında		29 Eylül 1923	
10	Maçka Silahhanesinin Arkasındaki Kışla		29 Eylül 1923	
11	Mekteb-i Tıbbiye Karşısındaki Binalar	Haydarpaşa	29 Eylül 1923	
12	Câminin Şimâl Kısımında Bir Oda	Tophane	30 Eylül 1923	
13	Tophane Kışlası	Tophane	30 Eylül 1923	
14	Orhaniye Kışlası	Yıldız	30 Eylül 1923	
15	Askeri Hastahane ve Techizât Deposu	Tophane	30 Eylül 1923	
16	Tophane Fabrikaları	Tophane	30 Eylül 1923	
17	Taşkışla	Beyoğlu	30 Eylül 1923	
18	Sipahi Ocağı	Pangaltı. Mekteb-i Harbiyye	1 Teşrinievvel 1923	
19	Mekteb-i Harbiyye	Pangaltı. Mekteb-i Harbiyye	1 Teşrinievvel 1923	

⁷⁹ BOA, HR. İM., 46/54, lef 2. Bkz. EK 4; Aynı liste için ayrıca Bkz. *Tanin*, 30 Ağustos 1923.

30 Ağustos 1923 tarihli bir gazete haberi tahliye başladığından beri 8.000 İngiliz askerinin İstanbul'dan ayrıldığını yazıyordu. İngilizler tahliye işini ciddiye alırken, Fransızlar tahliyede⁸⁰ ağır davranmışlardı. Bu gecikmeyi ise Marsilya'dan bekledikleri vapurların henüz gelmemesine bağlıyorlardı.⁸¹ Bu dönemde tahliye sürecinde yaşanan bir başka gelişme, Selâhattin Âdil Paşa'nın General Harington'la görüşmesi neticesinde Müttefik devletler zabıtasının ilga edilmesi oldu. Artık İstanbul sokaklarında yabancı zabıta bulunmayacaktı.⁸²

1 Eylül'den itibaren Fransızlar Makriköy'ün⁸³ tahliyesine başladılar. Hadımköy'deki Fransız kuvvetlerinin ise 1 hafta içinde memleketlerine gidecekleri belirtilmişti.⁸⁴ İngilizler de Selâhattin Âdil Paşa'ya verdikleri tahliye cetvelindeki sıraya riayet ettiklerini gösterdiler ve 1 Eylül itibarıyla Ortaköy'deki XXV. Kolordu kışlaları ve erzak ambarları boşaltılmaya başlandı. Bu arada tahliye elbette İstanbul ile sınırlı değildi ve yapılan açıklamada Gelibolu ile Çanakkale'deki mühim mevkiilerin tahliye edildiği bildiriliyordu.⁸⁵

Eylül başında Fransız kuvvetlerinin tahliyesinde bir hareketlenme görüldü. Fransa'dan beklenen bazı vapurların gelmesiyle 2 Eylül'de ilk defa Hadımköy'deki 800 kişilik bir tabur asker Piyer Loti vapuruyla Marsilya'ya hareket etti. Fransız yetkililer yaptıkları açıklamada Hadımköy civarında halen 4 tabur asker olduğunu, bunların tamamen sevk edilmesinden sonra Rami kışlasında bulunan Süvarilerin nakledileceğini belirttiler.⁸⁶ Ayastefanos⁸⁷ ve Makriköy bölgesinde İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin tahliye hareketleri hakkında hazırlanan bir raporda şu ifadeler yer veriliyordu;⁸⁸

1- *Makriköy muntıkasında İngiliz işgal kuvvetlerine ait bir vagon tayyare malzemesi ve bombaları İstanbul'a nakledilmiştir.*

⁸⁰ Tanin gazetesinin 28 Ağustos 1923 ve 30 Ağustos 1923 tarihli sayılarında Fransızların işgali altında bulunan yerlerin listeleri yayınlanmıştır.

⁸¹ *Tevhid-i Efkâr*, 30 Ağustos 1923.

⁸² *İleri*, 30 Ağustos 1923.

⁸³ Bugün İstanbul'un Bakırköy ilçesi., Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006, s. 355.

⁸⁴ *Tanin*, "Tahliye işleri", 1 Eylül 1923.

⁸⁵ *Tevhid-i Efkâr*, "İstanbul'da Rumeli tarafının tahliyesine başlandı", 2 Eylül 1923.

⁸⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, "İstanbul ve boğazların tahliyesi etrafında", 3 Eylül 1923.

⁸⁷ Bugün İstanbul'un Yeşilköy ilçesi., Bkz. T. Sezen, *a.g.e.*, s. 50.

⁸⁸ *İkdam*, "İşgal altındaki topraklarımızın tahliyesi", 3 Eylül 1923.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

2- Fransızlara ait üç vagon cephane Ayastefanos'tan İstanbul'a ve iki duba ile 2.000 sandık cephane deniz yoluyla gemilere yüklenmek üzere Sarayburnu'na nakledilmiştir.

3- Muhteviyatı meçhul bir vagon İngiliz eşyası ile diğer bir vagon yatak vesaire Ayastefanos'tan İstanbul'a nakledilmiştir.

3 Eylül 1923'te İngilizler, Ermeni yetimhanesi olarak kullandıkları Ortaköy'deki Tabya kışlasını tahliye ve teslim edip, Ortaköy'deki bazı baraka ve evlerin de tahliyesine başladılar. Ayrıca, İngilizler Türk donanmasına ait çok sayıda silah ve malzemeyi teslim etmişlerdi ve Anadolu cihetinde Kadıköy'deki barakalar boşaltılmıştı.⁸⁹ Bu günlerde Fransızların nakliyatı da hız kazanmış, 4 Eylül'de Sarayburnu'ndaki barakalarda kalan Senegal askerleri ve bazı ağırlıklar bir Fransız vapuruyla Marsilya'ya doğru yola çıkmıştı. Ayrıca, Fransız kuvvetleri Demirkapı ve Gülhane kışlalarını tahliyeye başlamışlardı. İngiliz kuvvetleri, antlaşmanın tasdikinden önce fiilen tahliyeye başladıkları ve hızlı hareket ettikleri için şu ana kadar kuvvetlerinin dörtte üçünü tahliye etmeyi başarmışlardı ve yine İstanbul'daki İngiliz hava filosunun önemli bir kısmı İngiltere'ye hareket etmişti.⁹⁰

Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Dr. Adnan Bey'in 6 Eylül 1923'de Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği raporda, tahliyedeki son işlemler hakkında bilgi verilmekteydi. Buna göre, Taşkışla'da bulunan İngiliz Taburu bir vapura bindirilmişti ve aynı vapura mühimmat ve malzeme de yüklenmişti. Meriç'te bulunan 313 numaralı İtalyan Bölüğü'nün bazı askerleri trenle İstanbul'a gelmişti ve buradan vapurla İtalya'ya gönderileceklerdi. Yine limandaki başka bir nakliye gemisine muhtelif cins İngiliz mühimmat ve malzemesi yüklenmişti.⁹¹

5 Eylül'de özellikle şahıslara ait ev ve binaların tahliyesi söz konusu olmuştur. Haliç'teki Türk savaş gemilerini bekleyen Müttefik devletler askerleri buradan ayrılmıştı. Bir hafta sonra Tuzla'da bulunan Yavuz zırhlısının serbest kalması bekleniyordu.⁹² Türk bahriyesindeki işgal bitmek üzereydi. Yine bu günlerde tahliyesi beklenen yerler şunlardı; Sirkeci'deki Gümrük binası, Ağahamamı'ndaki Jandarma karakolu, Mektep sokağındaki Polis Dairesi, Okmeydanı'ndaki telsiz-telgraf istasyonu.⁹³ Dr. Adnan Bey'in bir raporu,

⁸⁹ *İkdam*, "İşgal altındaki topraklarımızın tahliyesi", 4 Eylül 1923.

⁹⁰ *İkdam*, "İşgal altındaki topraklarımızın tahliyesi", 5 Eylül 1923.

⁹¹ BOA, HR. İM, 48/104, lef 1.

⁹² *İkdam*, "İşgal altındaki topraklarımızın tahliyesi", 6 Eylül 1923.

⁹³ *Tevhid-i Efkâr*, "Bugün Osmaniye telsiz-telgraf istasyonu tahliye edilecek", 6 Eylül 1923.

İngiliz ve Fransızlara ait tayyare, silah, cephane ve malzemenin vapurlara yüklendiğini açıklıyordu. Ayastefanos'ta halen hiçbir İngiliz tayyaresi kalmamıştı ve nakledilmek üzere tamamı limana getirilmişti.⁹⁴

10 Eylül tarihli bir gazete haberine göre İngilizler, Maslak kasrını boşaltmışlardı ve Enver Paşa'nın yalısı da tahliye edilmekteydi. Fransızlar da Çırağan Sarayı'nı ve Rami kışlasını halen boşaltmaktaydılar. Fransızların tahliye ettiği diğer yerler ise; Ahırkapı'daki Askerî Dikimhane, Ayasofya civarındaki hususî binalar, Talat Paşa konağı ve Gülhane'deki pavyonlardı. Tahliye ve teslimin son aşamasında yapılacak sancak merasimi Mekteb-i Harbiye'nin teslimi günü başlayacak, İtilâf Devletleri bayrakları indirilip Türk bayrakları çekilecekti.⁹⁵ Tahliye işleriyle ilgili olarak Selâhattin Âdil Paşa, Hariciye Vekâleti'ne ve İstanbul Murahhaslığı'na yazdığı 11 Eylül 1923 tarihli raporda gelişmeleri şöyle izah etmiştir:⁹⁶

1- *Bugün 11/9/39'da Fransız işgalindeki Zeytinburnu fabrika ve depoları ve Mersin vapurundan alınan bilcümle eşya ve malzeme tarafımızdan teslim alınmıştır.*

2- *Limandaki bir vapura Fransızlara ait 5 top ile top malzemesi, mühimmat ve vesait-i nakliye ile 21. Fransız Fas Sipahi Alayı'nın önemli bir kısmı hayvanlarıyla beraber nakledildi.*

3- *10 Eylül 1939'da liman'daki 1 Amiral gemisi, 2 Dretnot ve 1 Kruvazör ile 1 Hastahane gemisinden mürekkep İngiliz filosunu İstanbul'a gelen İngiliz Bahriye Nâzır ve Müsteşarı teftiş etmişlerdir. İron Duke Amiral gemisinin Amiral ve maiyetiyle beraber 16 Eylül'de Malta'ya gideceği haber alınmıştır.*

12 Eylül tarihini taşıyan bir başka yazıda, Fransız kuvvetlerinin Rami, Metris ve Davutpaşa'daki silah ve cephane depolarını tamamen boşalttığı bildirilmiştir.⁹⁷ Aynı tarihte Fransızlar tarafından boşaltılan yerler arasında Makriköy'deki Bez fabrikası da bulunuyordu. 13 Eylül'de ise İngiliz ve Fransızlara ait çok sayıda eşya ve malzeme İstanbul limanında bekleyen nakliye gemilerine yüklendi.⁹⁸

17 Eylül tarihli bir başka rapora göre, Makriköy'deki pavyonlar Fransızlar tarafından tamamen tahliye edilmişti. Ayrıca, Ayastefanos'ta

⁹⁴ BOA, HR. İM, 48/88, lef 5.

⁹⁵ *Hakimiyet-i Milliye*, "Tahliye fa'âliyyetine devâm ediliyor", 10 Eylül 1923.

⁹⁶ BOA, HR. İM, 46/61, lef 1.

⁹⁷ BOA, HR. İM, 46/61, lef 2.

⁹⁸ BOA, HR. İM, 46/61, lef 6.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

Fransızların 3 tayyaresi Sirkeci'ye götürülmüştü ve Fransızlar tayyarelerinin tamamını nakletmeye çalışıyorlardı. Bu tarihlerde Fransız kuvvetleri Makriköy'ü baruthane civarı hariç tamamen boşaltmışlardı. İngilizler ise İstanbul'daki tüm tayyarelerini vapurlara daha önceden yüklemişlerdi. 28 Eylül'de İngilizlerin Haydarpaşa'daki Süvari Binicilik Mektebi'ni tahliye etmesiyle Anadolu cihetindeki son yabancı askerler ayrılmış olacaktı ve İtilâf kuvvetlerinin İstanbul'dan tamamen ayrılacağı tarih olarak da 2 Ekim 1923 tespit edilmişti.⁹⁹ Yani, işgal kuvvetleri tahliye işlemini yetiştirdikleri için resmî olarak 2 gün daha süreleri olmasına rağmen erkenden gidiyorlardı.

İstanbul Kumandanı Selâhattin Âdil Paşa, 20 Eylül'de İşgal Kuvvetleri Kumandanlarına Beykoz Parkında bir bahçe eğlencesi düzenledi. Tahliyenin ciddi bir sorun yaşanmadan devam ediyor olması her iki tarafta memnuniyet yaratmıştı. Artık, işgal kuvvetlerinin tamamen gitmesi ve tahliyenin tamamlanmasına az kalmıştı ve İşgal Kuvvetleri Kumandanlarını uğurlama zamanı gelmişti.¹⁰⁰

Eylül ayının üçüncü haftasına girildiğinde tahliye olacak binalar arasında Kroker otelinin de (Ertürk, 1957: 259) olduğu görüldü. İşgal dönemi İstanbul'unda Türkler için kötü bir şöhet ve anıya sahip olan Kroker oteli, Beyoğlu'nda İtilâf Kuvvetleri Zabıta Merkezi olarak kullanılmıştı ve birkaç gün içinde tahliye edilecekti.¹⁰¹ Yapılan görüşmeler neticesinde tahliyenin nasıl biteceği ve merasimin nasıl olacağıyla ilgili ayrıntılar belli olmuştu. Buna göre, 2 Ekim 1923'te sabahleyin Mekteb-i Harbiye'de İtilâf Devletleri Generalleri ve Selâhattin Âdil Paşa'nın huzurunda İtilâf Devletleri bayrakları indirilecek ve Türk bayrağı çekilecekti. Aynı gün saat 11.00'de Dolmabahçe rıhtımında yapılacak merasimden sonra şehirde kalan son İtilâf Devletleri askerleri gemilere binip hareket edeceklerdi.¹⁰² İstanbul'un tahliyesiyle ilgili ayrıntılı açıklamalar basına sürekli yansımıştır. 23 Eylül 1923 tarihli bir gazeteye göre son durum şöyleydi,¹⁰³

⁹⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, "Son neferleri 2 Teşrîn-i evvelde ayrılacak", 20 Eylül 1923.

¹⁰⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Eylül 1923. 29 Ağustos 1923'de General Harington, Türk yetkililere ve Müttefik temsilcilerine Tarabya'da bir bahçe eğlencesi (Garden Party) tertip etmişti. Bkz. *Tevhid-i Efkar*, "General Harington'un da'veti", 30 Ağustos 1923. Bu bakımdan Selâhattin Âdil Paşa'nın Beykoz'daki bahçe eğlencesi General Harington'un düzenlediği eğlenceye mukabele anlamına gelmekteydi.

¹⁰¹ *Tanin*, "Tahliye işleri", 22 Eylül 1923.

¹⁰² *Tanin*, "Tahliye işleri", 23 Eylül 1923.

¹⁰³ *Vatan*, "10 güne kadar İstanbul'un tahliyesi hitâm buluyor", 23 Eylül 1923.

Dünkü tahliye faaliyeti: Müttefikler tahliye faaliyetini arttırmışlardır. Fransızların durumu: Hadımköyü'nde 1 hastahane, 2 ahır, 2 kargir bina tamamen boşaltılmıştır. Sirkeci Gümrük binasının tahliyesi başlamıştır. Gülhane hastahanesinin tahliyesi başlamıştır. Çırağan sarayının tahliyesi ikmal edilmek üzeredir. Fransızlar buralardan boşalttıkları eşyalarını gemilere yüklemektedirler. Rami'deki hastahane de boşaltılmıştır.

İngilizlerin durumu: Maçka'daki Küçük Zabıt Mektebi'nin ve Taşkılla'nın tahliyelerine başlanmıştır. Kağıthane civarındaki barakaların boşaltılması devam ediyor. Kroker otelinin tahliyesi de tamamlanmak üzeredir. Ekim'in birinci günü Mekteb-i Harbiye ile Tatbikat Mektebi tahliye edilecektir.

İstanbul'un tahliyesinde son aşamaya gelirken, Çanakkale ve Gelibolu'da tahliyenin tamamlandığı bilgisi İstanbul Kumandanlığı'na iletildi. Fransızlar, Seddülbahir'deki son istihkâmı boşaltmış ve tahliye nihayetlenmişti ve sadece Çanakkale'de 250 ve Gelibolu'da 120 İngiliz ve Fransız askeri kalmıştı ve son eşyaları toplayan bu askerler 30 Eylül'de tamamen gideceklerdi.¹⁰⁴

İstanbul'da 23 Eylül itibariyle halen işgal kuvveti olarak 3 Tabur İngiliz, 2 Tabur Fransız ve 1 Tabur İtalyan askeri bulunuyordu ve bu kuvvetlerin bir miktar mühimmat ve malzemesi de henüz nakledilmemişti. Fransızlar, İstanbul cihetindeki binaları tahliyeye devam ederken, eşyalarını nakledilmek üzere Sirkeci rıhtımına getirmişlerdi.¹⁰⁵

İstanbul Kumandanlığı, bir taraftan da 2 Ekim 1923'teki tahliyeden sonra ortaya çıkacak yeni gelişmelere karşı düzenlemeler yapmaktaydı. 24 Eylül tarihli bir yazıya göre, Tahliye Protokolü'yle aynı anda yayınlanan beyanname mucibince İstanbul'un Müttefik devletlerce tahliyesinden sonra geçici olarak boğazlarda kalacak olan savaş gemilerindeki mürettebatın karaya çıkmalarıyla ilgili bir plan hazırlandı. Bu plana göre, 1- İtilâf Devletleri gemilerinden karaya çıkacak izinli askerler belli saatlerde ve silâhsız olarak şehre çıkabileceklerdi. 2- Karaya çıkacak izinli askerler kanunlara aykırı bir hareket yaparlarsa zabıt tutularak cezalandırılmaları için gemi kaptanına teslim edileceklerdi. Cinayet, limanda asayişsizlik ve isyan çıkarmak gibi müstesna hallerde ise tutuklanacaklar ve bu durum gemi kaptanına haber verilecekti.¹⁰⁶ Selâhattin Âdil Paşa, birkaç gün sonra İstanbul Murahhaslığı'na yazarak, bu teklif ve planlarıyla ilgili İtilâf Devletleri'nin Bahriye mümessillerince henüz

¹⁰⁴ *Tevhid-i Efkâr*, "Çanakkale ve Gelibolu'nun tahliyesi bitti", 23 Eylül 1923.

¹⁰⁵ *Vatan*, "Tahliye fa'aliyyeti hitâm bulmak üzeredir", 24 Eylül 1923.

¹⁰⁶ BOA, HR. İM, 46/61, lef 16.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

bir cevap gelmediğini fakat sonuçta aynen kabul edeceklerini zannettiğini belirtmişti.¹⁰⁷

Eylül ayının son haftasına girildiğinde İşgal Kuvvetleri Kumandanlarının Türk makamlarına veda ziyaretleri başlamıştı. 24 Eylül 1923'de Fransız Generallerinden Charpy ve Perriot ile İtalyan Kont Caprini, Halife hazretlerini ziyaret ederek vedalaşmışlardı. General Perriot, İstanbul'da hazırlıklarını tamamlamıştı ve bir gün sonra kuvvetleriyle İstanbul'dan ayrılıyordu.¹⁰⁸ Nitekim, 25 Eylül'de Makriköy ve Çatalca'daki Fransız Kuvvetleri Komutanı olan General Perriot kuvvetleriyle beraber vapurlara binerek ülkesine hareket ederken, aynı gün Süleymaniye bölgesindeki Fransız askerleri vapurlara nakledilmek üzere Sarayburnu'na getirildiler. Ayrıca, İngilizler de İstanbul'un Anadolu cihetini tamamen tahliye etmekteydi ve Son olarak, Haydarpaşa'daki Binicilik Mektebi'ni işgalinde bulunduran Of Rellington Taburu burasını boşaltmıştı.¹⁰⁹

25 Eylül'de Haydarpaşa-Gebze hattı İngilizler tarafından devredildi.¹¹⁰ Bu günlerde basında İstanbul'a girecek olan Türk kuvvetleriyle ilgili haberler de yer almaya başladı. Açıklamalara göre tahliyenin bitmesinden 24 saat sonra Türk kuvvetleri İstanbul bölgesine dâhil olacaklardı ve gelecek Türk kuvvetleri İstiklâl harbinin her safhasında parlak muvaffakiyetler göstermiş gazilerden oluşuyordu. Mudanya ve Bursa'yı işgalden kurtaran ve çok sayıda Yunan birliğini esir eden bu kıtaya Yunanlılar "*Demir Fırka*" adını vermişlerdi. Bu kuvvetler Pendik'ten itibaren yürüyüşe geçecek ve bu suretle İstanbul'a dâhil olacaklardı.¹¹¹ 28 Eylül günü İstanbul limanı tamamen Türk heyetlerine teslim edildi.¹¹² Artık tahliyenin son safhasına girilirken Eylül ayının son günü itibarıyla tahliye ve teslim işlemlerinin çok büyük ölçüde bitmesi bekleniyordu.¹¹³

¹⁰⁷ BOA, HR. İM, 46/61, lef 17.

¹⁰⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, "İşgal Kumandanları vedâ ediyorlar", 25 Eylül 1923.

¹⁰⁹ *İleri*, "Tahliye tamamlanıyor", 26 Eylül 1923.

¹¹⁰ *Vatan*, "Anadolu hattı teslim edildi", 26 Eylül 1923.

¹¹¹ *Vatan*, "Tahliyeyi müteâkıb gelecek gazilerimiz", 26 Eylül 1923.

¹¹² BOA, HR. İM, 46/61, lef 21.

¹¹³ *Tevhid-i Efkâr*, "Tahliyenin son safhası", 28 Eylül 1923.

TAHLİYENİN TAMAMLANMASI VE İŞGAL KUVVETLERİNİN İSTANBUL'DAN AYRILMASI

İstanbul Kumandanı Selâhattin Âdil Paşa, 29 Eylül 1923'te Hariciye Murahhaslığı'na gönderdiği bir yazıda, tahliyeden sonra geçici olarak boğazlarda bulunacak İtilâf Devletleri donanması hakkında bilgi veriyordu. Bu savaş gemileri, İngilizlerin 1 hafif kruvazör, 2 torpido muhrib ve 1 gemi; Fransızların 1 kruvazör ile 2 küçük gemi ve İtalyanların 1 kruvazör ile 2 torpido muhrib şeklindeydi ve tahliye beyannamesi mucibince en geç 31 Aralık 1923'e kadar boğazlarda kalabileceklerdi.¹¹⁴

İstanbul İşgal Kuvvetleri de işgalin son bulması ve tahliye dolayısıyla bir resmî tebliğ yayınlamışlardı. Buna göre; İtilâf Devletleri kuvvetlerinin işgali Ekim ayının ikisi Salı günü öğlende son bulacaktı. Bunun için yarım saat önce saat 11.30'da Dolmabahçe rıhtımında bir merasim yapılacaktı ve bu merasime İngiliz, Fransız, İtalyan ve Türk askerleri katılacaktı. İşgalin bitmesi münasebetiyle önce İtilâf devletleri kuvvetleri Türk askerleri tarafından selâmlanacak, İtilâf Devletleri askerleri de şehri teslim alan Türk kuvvetlerini selâmlayacaklardı. Bu merasimi müteakiben İtilâf Devletleri Kumandanları vapurlara binmek üzere rıhtımdan hareket edeceklerdi. Kumandanları taşıyan vapurlar öğleden sonra saat 15.00'de İtilâf Devletleri donanmasının ortasından geçip gidecekler, sonra da diğer gemiler hareket edeceklerdi. Bu merasimde bulunmak üzere İstanbul'daki diplomatlar davet edilmişlerdi ve kendilerine özel yer ayrılmıştı. Bu arada, işgal kuvvetleri son tahliyeleri gerçekleştirmekteydi. Nitekim, Haydarpaşa'daki Tatbikat Mektebi özel merasimle Türk heyetlerine teslim edildi. Henüz teslim edilmemiş olan Tophane kışlaları, Mekteb-i Harbiye, Beyazıt'taki Jandarma Dairesi, Şehremâneti binası ve Salıpazarı'nda İtalyanların işgal ettiği yerlerin teslimiyle tahliye tamamlanıyordu.¹¹⁵ 29 Eylül'de İşgal Kuvvetleri Kumandanları veda ziyaretleri kapsamında Selâhattin Âdil Paşa'yı makamında ziyaret edip, yaptıkları açıklamada İstanbul'dan iyi ve unutulmaz anılarla döndüklerini ifade ettiler.¹¹⁶ Yine, 29 Eylül'de İngilizler Kâğıthane ve Maslak arazilerini teslim ettiler ve ayrıca, kışla ile saray arasında işgal altındaki binaların çoğu sahiplerine verildi. Fransızların da, Ayasofya civarındaki bazı binaları, Beyazıt'taki Jandarma dairesini, Süleymaniye kışlasını, Rami kışlasını ve başka bazı binaları teslim etmesi bekleniyordu. Hem İngilizler hem de Fransızlar 1-2 gün içinde işgal altında tuttukları birçok yeri

¹¹⁴ BOA, HR. İM, 46/61, lef 22.

¹¹⁵ *Vatan*, "Son tahliye gününe âid merâsim", 29 Eylül 1923.

¹¹⁶ *İleri*, 30 Eylül 1923.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

tahliye etmiş olacaklardı. Artık, İtilâf Devletleri'nin son tahliyeleri gerçekleşiyordu.¹¹⁷

30 Eylül'den itibaren büyük askerî kışlaların Türk heyetlerine teslimine başlandı. İngilizler, Maçka kışlasını teslim ederken, geri alınan malzemeler arasında depolardaki 2.000 mitralyöz¹¹⁸ ve 150.000 tüfek de bulunuyordu. Orhaniye kışlasının tahliyesi de tamamlanırken, Tophane fabrikaları dâhilindeki silâh depolarıyla, Sipahi Ocağı, Tophane'deki Askerî Hastahane ve silah deposunun ve Mekteb-i Harbiye'nin 1 Ekim 1923'de teslim edileceği açıklanmıştı. Aynı gün askerî binaların tesliminden sonra Selâhattin Âdil Paşa ve İşgal Kuvvetleri Kumandanları tarafından İstanbul'un tahliye ve teslimi için umûmî zabıtname imzalanacaktı. 2 Ekim 1923'de Dolmabahçe rıhtımında yapılacak merasim için alınan önlemler kapsamında bu bölgenin tramvayları ve trafik saat 11.00'den 15.00'e kadar men edildi.¹¹⁹ Bu arada İstanbul'un teslim alınmasında büyük hizmetleri olan İstanbul Kumandanlığı'nın 6 Ekim 1923'de tatil-i faaliyet edeceği ve bütün yetki ve görevlerini İstanbul'a girecek olan Türk kuvvetlerinin başındaki Şükrü Naili Paşa'ya devir ve teslim edeceği açıklandı.¹²⁰

Eylül ayı bittiğinde teslim edilmemiş olan binalardan sadece Mekteb-i Harbiye, Fransızların işgalinde olan Sarayburnu'ndaki Sevkiyat Dairesi ve Salıpazarı'nda İtalyanların işgalindeki binalar kalmıştı ve 1 Ekim'de teslim edilmesi planlanmıştı.¹²¹ 2 Ekim'de İşgal Kuvvetleri Karargâhı olarak kullanılan Mekteb-i Harbiye'nin tesliminde saat 09.45'te sancak merasimi yapılacaktı ve saat 10.00'da İtalyan işgali altındaki binalar ve Fransız işgalinde bulunan Sevkiyat Dairesi de merasimle teslim edilecekti. Böylece, 2 Ekim 1923 Salı günü saat 10.00 itibarıyla yabancı işgalinde bulunan bir tek bina kalmamış olacaktı.¹²²

Nihayet, uzun süredir planlanan merasim gerçekleşti. 2 Ekim 1923'de General Harington'u İngiltere'ye götürecek olan Arabic transatlantiginde İşgal Kuvvetleri Komutanları ve Selâhattin Âdil Paşa “*Umûmî Teslîm ve Tesellüm*

¹¹⁷ *İkdam*, “Tahliye fa’âliyyeti son binâlar teslîm ediliyor”, 30 Eylül 1923., Bkz. EK 5.

¹¹⁸ Başka bir gazetede teslim edilen mitralyöz sayısı 20.000 olarak yazılmıştır. Bkz. *Tevhid-i Efkâr*, 1 Teşrîn-i evvel 1923.

¹¹⁹ *Vatan*, “Bugün tahliyenin sonuncu günüdür”, 1 Teşrîn-i evvel 1923.

¹²⁰ *Vatan*, “İstanbul Kumandanlığı”, 1 Teşrîn-i evvel 1923.

¹²¹ *Vatan*, “İstanbul'un tahliyesi bugün saat 12.00'de hitâm buluyor”, 2 Teşrîn-i evvel 1923.

¹²² *Tevhid-i Efkâr*, “Tahliyenin hitâmı münâsebetiyle bugün yapılacak merâsimin programı”, 2 Teşrîn-i evvel 1923.

Protokolünü” imzaladılar. Böylece, Mondros Mütarekesi’yle işgal kuvvetlerinin kontrolüne bırakılan silâh, mühimmat ve malzemelerin Türklere tesliminin gerçekleştiği kayda geçmiş oluyordu.¹²³ Aynı gün saat tam 11.30’da Dolmabahçe rıhtımında işgal kuvvetlerinin ve Türk ordusunun merasim bölükleri yerini almıştı. Meydana doğru ilerleyen General Harington, General Mombelli ve General Charpy’i, Selâhattin Âdil Paşa karşıladı ve hep birlikte birlikleri teftişe başladılar. Generaller, teftişte iken sürekli selâm marşı çalmış, Türk bölüğü selâmlanırken merasimi takip eden halktan büyük bir alkış ve uğultu yükselmişti. General Harington’un, Türk Bölüğü Komutanı’nın elini sıkmasından sonra, İtilâf Devletlerinin sancakları dörder asker refakatinde meydanın ortasına getirildi ve bu ülkelerin millî marşları çalındı. Akabinde, Türk sancağını taşıyan askerler meydanın ortasına gelip, Selâhattin Âdil Paşa’nın tam karşısında durduklarında İstiklâl marşı çalındı. Bundan sonra, en önde Fransız bandosu olduğu halde Müttefik müfrezeler ve Generaller, Selâhattin Âdil Paşa’nın önünden geçmeğe başladılar. Fransız müfrezesini, İtalyan, İngiliz ve Türk bölükleri izledi ve ardından Selâhattin Âdil Paşa’yı selâmlayan Generaller, tekrar Türk bölüğünün önüne gelerek Türk sancağını bir kez daha selâmladılar.¹²⁴ Daha sonra ise, İtilâf Devletleri askerleri ve Generaller motorlarla boğazda bekleyen gemilere hareket ettiler. Sahillere dolan binlerce halkın merak ve bakışları arasında önce General Harington’u taşıyan Arabic vapuru saat 15.10’da Marmara denizine açıldı. Bu vapuru diğer vapurlar takip etti ve son ayrılanlar savaş gemileri oldu.¹²⁵ Böylece, İstanbul’un tahliyesi meselesinde en son nokta koyulmuş oluyordu.

Bazı gazeteler 2 Ekim’de gerçekleşen merasim organizasyonuna eleştirilerde bulunmuşlardı. Şöyle ki, tramvaylar çalışmadığı için halk zor şartlarda ve yürüyerek merasim yerine ulaşmaya çalışmıştı. Bu arada bazı tramvay arabalarının Fransız askerlerini taşıdığı görüldü ve anlaşıldı ki, Fransızlar giderayak tramvay arabalarına el koymuşlar ve askerlerini taşıtmışlardı. Organizasyon noksandı ve davetliler ile davet edilmemiş olanlar tamamen karışmışlar, gazeteciler için de yer ayrılmamıştı.¹²⁶ Yine de yaşanan bu aksaklıklar Türk halkının ve kamuoyunun sevinç ve mutluluğunu

¹²³ *Hakimiyet-i Milliye*, “Umûmî teslîm ve tesellüm”, 3 Teşrîn-i evvel 1923.

¹²⁴ *İleri*, 3 Teşrîn-i evvel 1923.

¹²⁵ *Vatan*, “Müttefikin gemileri nasıl gittiler”, 3 Teşrîn-i evvel 1923.

¹²⁶ *Vatan*, “Beş yıllık esâretten sonra dün İstanbul hürriyetine kavuştu ve geniş bir nefes aldı”, 3 Teşrîn-i evvel 1923. Selâhattin Âdil Paşa’yı ve İşgal Kuvvetleri Kumandanlarını Dolmabahçe rıhtımındaki merasim öncesinde gösteren fotoğrafta, Selâhattin Âdil Paşa’nın neşeli yüz ifadesi dikkat çekmektedir, *Vatan*, 3 Teşrîn-i evvel 1923., Bkz. EK 6.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

gölgeleyemedi. Ahmet Emin Bey, 3 Ekim'de gazetesindeki köşesinde gelişmeleri özetle şöyle açıklamıştı,¹²⁷

"Dün gittiler... İstanbul'un Türk ahâlisi bu beş senelik da'vetsiz misafirlerin çekilip gitmesini vakardan ayrılmayarak, fakat kalbi heyecan ve saâdetten taşarak seyretti. Beş sene evveline nazaran ne kadar büyük bir fark... Bu kadar çok vak'aların, bu kadar saâdetlerin beş senelik bir zaman içine sığabileceğine insan kolayca inanamıyor..."

Yine 3 Ekim 1923'de İstanbul Kumandanı Selâhattin Âdil Paşa, tahliyenin bitmesi münasebetiyle bir beyanatta bulunarak özetle şu değerlendirmelerde bulundu;¹²⁸

"Tahliye 4-5 Ekim gece yarısı resmen son bulacaktır. Bununla beraber İtilâf kuvvetleri İstanbul'dan işgal muntıkalarından tamamen gitmişlerdir. Şimdi memleketimiz tamamen hür ve serbesttir. Tahliye edilen bütün kışla ve binalarda tahribat görülmüştür. Heyetler bunları tespit etmektedirler. Tahribatı en az vermiş olanlar İtalyanlardır. En temiz ve noksansız teslim İtalyanlar tarafından olmuştur. Ardından İngilizler daha sonra Fransızlar gelir. Ma'lûm olduğu üzere İstanbul'da İtilâf devletlerinin bazı savaş gemileri kalmaktadır. En geç 31 Aralık 1923'e kadar devam edebilecek bu durum barış antlaşması mücibince olmaktadır ve işgalle bir ilgisi yoktur".

İtilâf Devletleri, yaşanan bazı ufak anlaşmazlıklara ve sıkıntılara rağmen genelde Tahliye Protokolü'ne uymuşlardı. General Harington, işgal İstanbul'unda yaşanan kötü anıların unutulması amacıyla olsa gerek tahliyenin bir an önce tamamlanması için gayret sarf etmişti. İtilâf Devletleri kuvvetleri, 2 gün daha resmî olarak vakitleri olmasına rağmen gününden evvel hazırlıklarını bitirmişler ve Türk sancağını selâmlayarak İstanbul'dan ayrılmışlardı (Bilsel, 1933: II, 424). General Harington, uzun süredir fiilen tüm kontrolünü elinde bulundurduğu İstanbul'dan ayrılarak ülkesi İngiltere'ye doğru uzun yolculuğuna başlamıştı.¹²⁹

¹²⁷ Vatan, "Dün Gittiler", 3 Teşrîn-i evvel 1923.

¹²⁸ Tevhid-i Efkâr, "İstanbul'un halâsından sonra İstanbul Kumandanının beyânâtı", 4 Teşrîn-i evvel 1923.

¹²⁹ General Harington'u taşıyan Arabic transatlantiği 11 Ekim'de İngiltere'nin Southampton limanına ulaştı. General Harington, burada yaptığı bir açıklamada son haftalarda 20.000 asker ve tayyarecinin herhangi bir hadise meydana gelmeden tahliye edildiğini belirtti. General, açıklamasının devamında Türkiye'nin geleceğinden ümitli olduğunu da belirtti., Bkz. Atatürk'ün Millî Dış Politikası, I, Ankara 1992, s. 513-514.

İşgal kuvvetlerinin gitmesinden sonra sıra Türk ordusunun İstanbul'a kavuşmasına gelmişti. İstanbul'a en yakın noktada Gebze'de konuşlanmış olan I. Tümen ki Demir Tümen diye biliniyordu ve Komutanı da H. Hüsnü Paşa'ydı. Tümen, 4 Ekim'de Gebze'den hareketle İstanbul'a doğru iki koldan yürüyüşe geçti ve gece Bostancı civarında kalan Demir Tümen, 5 Ekim sabahı Göztepe'ye ulaştı. Göztepe'de toplanan Tümen, halkın önünde bir geçit resmi yaparak Kadıköy-Haydarpaşa yoluyla ilerledi. 5 Ekim gecesini Haydarpaşa'da İngilizlerden kalan barakalarda geçiren Demir Tümen, 6 Ekim sabahı Araba vapuruyla Üsküdar'dan İstanbul tarafına nakledildi (Erkilet, 1962: 163-164). 6 Ekim sabahı ise III. Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa, vapurla Hereke'den hareket ederek saat 10.00'da İstanbul'a geldi. Merasim için Ankara'dan gelen milletvekilleri heyeti, İstanbul Murahhası Dr. Adnan Bey, İstanbul Kumandanı Selâhattin Âdil Paşa, Vali Haydar Bey ve diğer yetkililer tarafından törenle karşılandı.¹³⁰ Gülhane Parkında toplanmış ve bekleyen askerler buradan hareket ederek Köprü, Şişhane, Beyoğlu, İstiklâl caddesi yoluyla Taksim meydanına geldiler ve yapılan bir geçit resmiyle merasime son verildi (Selâhattin Âdil, 1982: 426). Artık, İstanbul'da sadece Türk askeri vardı ve İstanbul esir değildi.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalaması ve Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesinden sonra 13 Kasım 1918'de İstanbul fiilen İtilâf Devletleri kuvvetleri tarafından işgal edilmiş, bu fiilî işgal 16 Mart 1920'de resmiyet kazanmıştı. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen Millî Mücadelenin başarıya ulaşmasıyla İtilâf Devletleri ve Ankara Hükümeti, Mudanya Mütarekesi'ni imzaladı. Mudanya Mütarekesi hükümlerine göre barış antlaşması imzalanıncaya kadar işgal kuvvetleri İstanbul ve boğazlar bölgesinde kalabilecekti. Lozan'da uzun görüşmelerden sonra 24 Temmuz 1923'de barış antlaşmasının imzalanması ve 23 Ağustos 1923'de TBMM'nin antlaşmayı tasdik etmesiyle İstanbul'un tahliyesi süreci resmen başlamış oldu.

Tahliye sürecinde İstanbul Kumandanı olan Selâhattin Âdil Paşa başkanlığında oluşturulan *Tahliye ve Teslim Komisyonu*, İstanbul'da tahliyenin sorunsuz bir şekilde gerçekleşmesi için büyük gayret göstermiştir. Bu esnada tahliyenin sorun yaşanmadan gerçekleşmesi için çaba harcayan Selâhattin Âdil Paşa'ya İstanbul şehrinin kuşkusuz özel bir teşekkür borcu bulunmaktadır. Yine, Ankara Hükümeti'nin İstanbul Murahhası olarak İstanbul'da görev yapan ve işgal kuvvetlerinin siyasî temsilcileriyle temaslarda bulunan Dr. Adnan Bey

¹³⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, "Muzaffer ve kahraman kıtaâtımız dün sevgili İstanbul'a girmiştir", 7 Teşrin-i evvel 1923.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

de başarılı bir görev ifa etmiştir. Tahliye işlemi, işgal kuvvetlerinin tüm kara, hava ve deniz unsurlarını kapsamaktaydı. İşgal kuvvetleri işgal etmiş oldukları resmî ve hususî binaları boşaltacaklar, el koydukları taşınır ve taşınmaz malları iade edeceklerdi.

Tahliye, TBMM'nin tasdik gününden itibaren başlamıştı (23 Ağustos 1923) ve 6 haftada diğer bir deyişle 42 günde sonuçlanmak durumundaydı. Bu hesaba göre, işgal kuvvetlerinin 4 Ekim 1923'de İstanbul'dan ayrılması planlanmıştı. Bununla beraber, hummalı bir faaliyet yürüten ve iyi organize oldukları anlaşılan işgal kuvvetleri kendilerine tanınan zamandan önce bütün askerlerini (2 Ekim 1923'de merasim için bıraktıkları az sayıda askerler hariç), ağırlıklarını, mühimmat ve malzemelerini ülkelerine nakletmeyi başardılar. El koymuş oldukları taşınır ve taşınmaz malları, Türk ordusunun cephanelerini ve savaş gemilerini Tahliye Protokolü çerçevesinde ve ciddî bir sorun yaşanmadan teslim ettiler. Böylece, tahliye erken tamamlandı ve işgal kuvvetleri 2 Ekim 1923'de İstanbul'dan ayrıldılar. Türk ordusu ise, tahliye süresinin resmen bitmesini bekledi ve İstanbul'a Anadolu cihetinden girmeye başladı ve İstanbul'a ilk giren H. Hüsnü Paşa komutasındaki Demir Tümen oldu. III. Kolordu Komutanı Şükrü Naili Paşa'nın 6 Ekim'de İstanbul'a gelmesi ve yapılan merasimle İstanbul'un teslim alınması tamamlanmış oldu.

1918 sonbaharından 1923 sonbaharına kadar tam 5 yıl esaret hayatı yaşayan İstanbul, acı yıllarını ve hatıralarını geride bırakarak, 2 Ekim 1923'de fiilen ve 6 Ekim 1923'de de resmen tekrar hür bir şehir oldu.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi*

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**

Gazeteler***

Hakimiyet-i Milliye

* Kullanılan tasnif ve numaralar dipnotlarda gösterilmiştir.

** Kullanılan fon kodları ve yer numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

*** Gazetelerin yararlanılan tarihleri ve başlıkları dipnotlarda belirtilmiştir.

Bülent BAKAR

İkdam
İleri
Tanin
Tevhid-i Efkâr
Vakit
Vatan

Basılı Eserler

- Akın, Veysi, (2002), “Mudanya Mütarekesi ve Trakya’nın Kurtuluşu”, *Türkler*, XVI, Ankara.
- Akşin, Sina, (1998), *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Atatürk’ün Millî Dış Politikası*, (1992), I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Belen, Fahri, (1993), *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Bilsel, Cemil, (1933), *Lozan*, II, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul.
- Erdem, Ş. Can, (2005), “İtilâf Devletlerinin İstanbul’u Resmen İşgali ve Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI (62): 679.
- Erkilet Paşa, H. Hüsnü, (Anlatan), (1962), “6 Ekim’de İstanbul’a Nasıl Girmiştik”, *Yakın Tarihimiz*, III (32): 163-164.
- İnönü, İsmet, (2001), *Defterler (1919-1973)*, (Haz. Ahmet Demirel), I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Karacan, Ali Naci, (1943), *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- Kaya, Halit, (2008), *Refet Bele’nin Askerî ve Siyasî Hayatı (1881-1963)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, (Çev. Seha L. Meray), (2003), VI-VIII, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Okur, Mehmet, (2003), “İtilâf Devletlerinin İstanbul’daki Faaliyetleri, Osmanlı Hükümetleri Üzerindeki Baskıları ve Hükümetlerin Tutumu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIX (57): 1149.
- Sarıhan, Zeki, (1993), *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I-IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Selâhattin Âdil Paşa’nın Hatıraları*, (1982), Zafer Matbaası, İstanbul.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

- Sezen, Tahir, (2006), *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Sonyel, Salâhi R., (2006), *Gizli Belgelerle Lozan Konferansının Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Soysal, İsmail, (1989), *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Şimşir, Bilal, (1990), *Lozan Telgrafları*, I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Temel, Mehmet, (1998), *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Temiz, Ahmet, (2007), *Velid Ebuzziya'nın Lozan Mektupları*, IQ Yayınları, İstanbul.
- Türkmen, Zekeriya, (2002), "İstanbul'un işgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII (53): 338-339; 357-358.

EKLER

245/88

تورکيا بويوک ملت مجلسی
اجرا وکیلاری هیئتی ریاستی
قلم مخصوص مدیریت
عدد

245/88

اجا دیلمه قی - یاسته

1- انجیزار استانبولده ۲۹/۶/۷۷ تاریخده برقیته
مقدارده طیاره و اوطومویل آلون و آرواتی ایله
یوزاللمیه قنده دوله حدیه تحصیل ایشیکلر انجیز
باشلیالی (پولونه) وایورینگ ۲۹/۶/۷۷ ده انجیز
استانبول قنوع حوت ایلیه استانبولده
و با ایملات عرضده - عیله ایملات -
د - د - د - د - د - د - د - د - د - د -
بسه قیایند و - د - د - د - د - د - د - د - د - د - د -
قنوع

245/88

1

3

جوابا یازملاق اوراقه : جواب اولدینی محرراتک تاریخ ۲۹/۶/۷۷ درجه دجا اولور.

030	10			204	398	26
-----	----	--	--	-----	-----	----

EK 1: BCA, Fon kodu: 030.10., Yer no: 204.398.26., lef 1.

تسلم هیئتلری حقنده تعلیمات عمومیہ

- ۱ — معاهدہ صلحیہ و مربوطی تخیلہ پروتوقولہ نظراً متفقینک تخیلہ و حکومت مزہ تسلیم ایدہ جکری حکومتہ و عمومی ادارہ لرہ عائد ہر نوع اموال منقولہ و اموال غیر منقولہ بشنچی مادہ موجبہ تشکل ایدہ جک ہیئتلر معرفتہ تسلیم ایدیلہ جکدر .
- ۲ — اثنای تسلیم و تسلیمہ مربوط نمونہ و جہلہ ایکی قطعہ ضبط ورقہ سی تنظیم اولنہ رق تسلیم و تسلیمہ مأمور ہیئتلر آراسندہ تعاطی ایدیلہ جک و دواثرک تخیلہ و تسلیم قومیسیندہ بولنان اعضای طرفدن بعد التصدیق تخیلہ و تسلیم قومیسینی ریاستہ ویریلہ جکدر .
- ۳ — تسلیم ایدیلہ جک اموال منقولہ و غیر منقولہ ہر نەدن عبارت ایسہ صورت عمومیہ دہ حال حاضر یلہ تسلیم ایدیلہ جک و بو بادیہ متفقین مأمورلریلہ مناقشہ یہ کیلایہ جکدر . آنجیق ہیئتلر تسلیم ایدیلہ جک اموالک وضعیت عمومیہ سیلہ حال سابقندن نقصان دیا فضلہ بولدقاری اساسلی مواد حقنہ قومیسینہ آریجہ بر راپور ویرہ جکدر .
- ۴ — ہر دائرہ ایچون تسلیم ہیئتلرینک عددی صورت تشکلی ایفا ایدہ جکری وظیفہ نک جنس و وسعتہ باعدر . ہر ہیئت اصغری اوچ ذاتدن ترکیب ایدہ جکدر .
- ۵ — تسلیم ہیئتلری صورت عمومیہ دہ تسلیم ایدیلہ جک اموالک عائد اولدینی مقامات ویا دواثر طرفندن احتیاجہ و تخیلہ ایچون تثبیت اولنان صرہ بہ کورہ تشکیل و ایجاب ایدرسہ ترجمان و مشخصلر الحاق ایدیلہ جکدر . اشبو ہیئتلر دواثر و مقاماتک تخیلہ قومیسینہ مأمور ایدیلہ جکری مرخصک نظارت و مسئولیتندہ ایشای وظیفہ ایدرلر .
- ۶ — تسلیم ایدیلان اموالک امر محافظہ سی تسلیم آئندن اعتباراً بزہ عائد اولدینندن محافظہ ترتیبات و تدابیری دہ اولجہ عائد اولدینی دائرہ جہ اتخاذ ایدلش اولہ جکدر .
- ۷ — مؤسسات خصوصیہ عائد اموال، تخیلہ و تسلیم قومیسینندن بیلدیریلہ جک زماندہ حکومتک [بولیس و یا زاندارمہ] و مال صاحبینک مواجہہ سندہ تسلیم اولنہ جکدر . احتیاجی موجود اولمیان اموال، حکومت [بولیس و یا زاندارمہ] و ہیئت اختیارہ معرفتہ تسلیم اولنور .
- ۸ — اشبو تعلیمات عمومیہ داخلندہ ایجاب ایدن خصوصات ایچون دواثر عائدہ سی لزوم کوردکاری تقدیردہ تسلیم ہیئتلریہ تعلیمات خصوصیہ ویرہ جکدر .

استانبول قوماندانی

صالح الدین عادل

دون تخليه به بالفعل مباشرت ايدلى

انكيزلر آناطولى طرفنى تخليه به باشلاديلر

بعض انكيز قطعماى واپورلره اركاب ايدلى. آتى كون ظرفنده آناطولى طرفنده
برتك انكيز نفرى قالمايه جق. فرانسزلرده برقاچ كونه قدر تخليه به بالفعل باشلايه جقلىدر

استانبولى تخليه نك صوكنده ، هر كس دن صوكره ترك ايده جك اولان متفقين قوه اشغاله سى قوماندانى
جنرال (هارينغتون) عسكرلر من طرفدن سلاملاير واعاده سلام ايدر كن
بورسم جنرال (هارينغتون) ك صلحك امضاسى مناسبيله بايرامنده صلاح الدين
عادل پاشاي زياردن عودت ايدر كن، آلىمشدر

EK 3: Tevhid-i Efkar, 24 Ağustos 1923.

Esaretten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

تقریباً مدت عمارت ارباب انتظام آتہ ہر روز
بیان کنندہ
انتظام آتہ ہر روز

امین القضاہ
ارکان

سردار	انتظام آتہ ہر روز	تقریبی قیدی	موقوفات
۱	صوفی ارباب	۳۰ جنوری ۱۹۱۹	
۲	مہر علی قول اردو قیدی	۱ جنوری ۱۹۱۹	انتظام آتہ ہر روز
۳	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۴	کوسہ صوفی قیدی	۱۹	
۵	کاغذ خانہ ماحولہ ارباب	۳۰	
۶	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۷	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۸	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۹	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۱۰	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۱۱	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۱۲	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۱۳	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۱۴	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۱۵	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۱۶	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۱۷	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۱۸	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	
۱۹	سورہ جیلہ قیدی	۳۰	

EK 4: BOA, HR. İM., 46/54, lef 2.

تخليه فعاليتي صوك بنالر تسليم ايديليور

انكيزلر، دون كاغذخانه و ماصلاق اراضيسي بيلدیزده ژاندارمه موزه تسليم ايتشلر در. بوندن باشقه قيشلاه ايله سرای آراسنده کی مشغول مبانى خصوصيه نك برچوغي ده پوليس واسطه سيلاه صاحبلي نه تسليم ايدلشد.

انكيزلر، يارين ماچقه ده کوچوك احتياط ضابط مکتبي بناسيله، ماچقه سلاخخانه سنك آرقه سنده کی قيشلاه ي مأمور لر موزه تسليم ايدہ جکار در. طوپخانه جامعك شمال قسمندہ مهمات ده بو ايدلش اولان ساحه ايله بك اوغلندہ کی مشهور ماش قيشلاه واساچه ده پوسی بوکون انكيزلر دن تسليم ايديله جکار در. انكيزلر يارين مکتب حربيه، سپاهی اوجانی، اورخانه قيشلاه سی و طوپخانه قابریقه لريله اسلحه ده پورینی، طوپخانه ده عسکری خسته خانه، تجهيزات و اسلحه ده پوسی تخليه و تسليم ايدہ جکار در.

فرانسزلر بوکون آياصوفيه جوارنده بعض مبانى و اوطله لری، کاخانه ده کی (۲۳۰۰) مترو صرا بنده کی بویوک ده پونی، غاليه نی قيشلاه سی اخاذ ايدیلن بايزيدده کی ژاندارمه دائره سنی، سلیمانیه قيشلاه سنی، دیوان حرب بناسنی، رای قيشلاه سنی، دیکه بناسنی و غور و قيشلاه سيلاه بيک بر ديره کده کی عرصه و سرکه جی کو صرک بناسنی مأمور لر موزه تسليم ايدہ جکار در.

کذاک فرانسزلر، اورتہ کويده جنرال شاپي نك اشغال ايتدیکی اوزر پاشا ياليسنی، ايکی کوشك و آخور لرله، طالت پاشا قوناغنی و در دنجی وقف خاننی تسليم ايدہ جکار در.

تشرین اولک ایزکینجی صالی کونی صاحبین فرانسزلر، قراگاه اخاذ ايدیلن سابق شهر امامی بناسنی تسليم ايدہ جکار در. اوکون اوچده استانبولده اشغال آلتندہ هيچ بر محل قالمش اوله جقد.

Esareten Kurtuluş: İtilâf Devletlerinin İstanbul'u Tahliyesi

صموح الدیوب عادل باشا و متفقین جنرال‌های مراسم اول برآراده

EK 6: Vatan, 3 Teşrîn-i evvel 1923.